आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

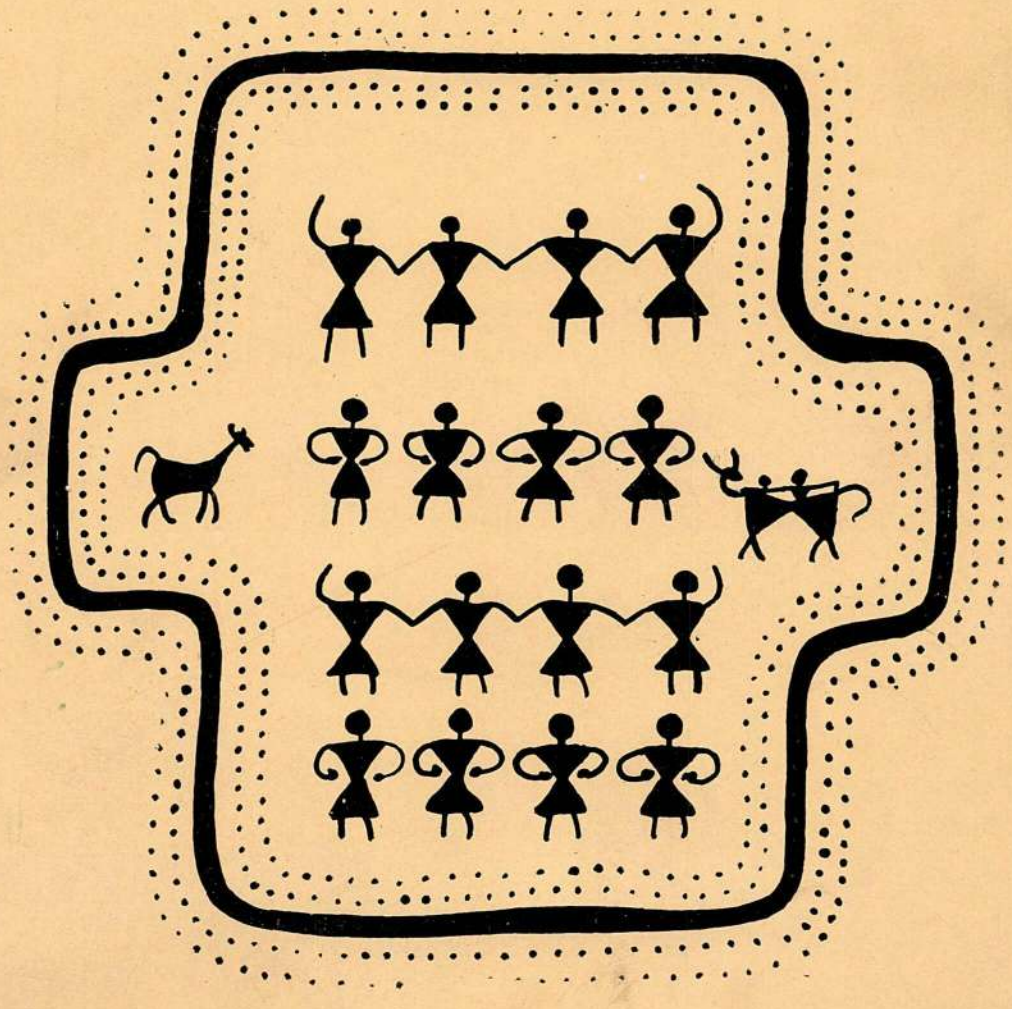

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. XI, No. II] [September 1989

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first-hand empirical, field research and observation on various aspects of tribal life.

We have a great pleasure in bringing out the 22nd issue of the Bulletin. Dr. Lakshminarayana has given useful information about the Tribal Development through plans in Maharashtra. He discusses the State's progress from the First Five Year Plan to the end of the Sixth Plan and offers a few suggestions. Dr. G. M. Gare has briefly described the Historical background of the Mahadeo Koli, Scheduled Tribe. In their article, Shri Kasar, Shri Kale and Shri Pawar have explained that the 'farm activities' comprise a major source of gainful employment. Shri Pawar and Shri Patil, have explained the new agricultural technology which will be useful to the tribal farmers in Surgana taluka of Nashik district. Dr. Mahalingam provides some useful information about impact of Tribal Sub-Plan projects on Tribal Economy in the State of Tamilnadu.

In the Marathi Section there are various articles highlighting the Educational Status of tribal women.

It is hoped that the papers presented in this issue will enable further and deeper insight into the problems and issues which in turn would help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. We hope that the material in this issue will be of immense help to the Government Administrators and Executives, Social Scientists, Research Scholars and General readers also.

The views expressed in the articles are those of the authors and not necessarily of the Government.

G. M. GARE.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. XI, No. II, September. 1989.

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training Institute,

Reg. No. RN-37438-79

CONTENTS

		Pages
1.	Tribal Development through Plans in Maharashtra—A Review *Dr. Lakshminarayana*	1
2.	Glimpses of Historical Account of the Mahadeo Kolis (S. T.) *Dr. G. M. Gare*	14
3.	Dilemmas of Development : Forest and Hunting Gathering Societies. *Shri Sharad Kulkarni*	19
4.	A Study of Employment and Income Pattern in Tribals in Pune District of Maharashtra *Shri D. V. Kasar* *Shri A. R. Kale* *Shri P. P. Pawar*	28
5.	Constraints in Tribal Agricultural Development in Surgana Taluka of Nashik district. *Shri H. S. Pawar,* *Shri R. P. Patil*	32
6.	Impact of Tribal Sub-Plan Projects on Tribal Economy in Tamilnadu An overview. *Dr. S. Mahalingam*	35
७.	आदिवासी विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाचे भरीव कार्य डॉ. गोविंद गारे	४२
८.	आदिवासी क्षेत्रातील उद्योजकता डॉ. भास्कर गिरधारी.	४८
९.	महाराष्ट्रातील आदिवासी स्त्री-साक्षरता श्री. एम. बी. सुराणा.	५०
१०.	आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासी स्त्रियांचे शिक्षण. जॉन गायकवाड.	५३
११.	अधिकाऱ्यांसाठी स्थितिज्ञान व उद्‌बोधन चर्चासत्राचा अहवाल. डॉ. जी. एम. गारे.	५८

Editor : Dr. G. M. GARE.

Editorial Assistance : JOHN GAIKWAD

Publisher : Dr. G. M. GARE,
Director,
Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune-411 001.

Printer : Manager,
Yeravda Prison Press, Pune.

CONTENTS—*contd.*

Pages

वृत्तविशेष :—

(१) "आदिम व्याधी मुक्तीसाठी आदिवासी आरोग्य संशोधन प्रकल्प". ६५

(२) "उपेक्षित आदिवासींच्या मूलभूत व सर्वस्पर्शी आरोग्यसमस्या". ६६

(३) "आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेस पुणे विद्यापीठाची मान्यता". ६६

संग्रहालय–आदिवासी हस्तकला व वस्तु प्रदर्शन ६७

संस्था परिचय ७०

सांख्यिकी माहिती ७१

शासन निर्णय ७८

Tribal Development Through Plans in Maharashtra --A Review

DR. LAKSHMINARAYANA,
N. I. S. S.,
Tilak Maharashtra Vidyapeeth,
Gultekdi, Pune-37.

Planning is preparation for action. In the context of tribals, morass of poverty coupled with illiteracy, squal of and disease makes planning imperative. It need hardly be emphasised that much water has already flown under the bridge regarding our efforts concerning tribal development planning.

However, the lofty goal of tribal development seems to be a long way. This raises some important issues like whether there is something inherently wrong in our plan strategy ? If the plan is right what caused their failure ? What are its consequences ? How it can be rectified ? In this paper, a modest attempt is made to understand these issues in the conttext of State of Maharashtra. The paper reviews the efforts made by the State Government from First Five Year Plan to the end of Sixth Year Plan and offers afew suggestions.

Efforts in the First Five Year Plan

The experiment of planned development started with the launching of First Five Years Plan on 1st April 1951. However, due to lack of proper institutional set up to meet the challenging task of development the plan did not take off. To bridge this gap, on 2nd October, 1952 the Community Development Projects were launched. In other words, for nearly one and half years since the beginning of the plan till the launching of C. D. Programmes, the programme implementation suffered. The Programme of Community Development was a comprehensive one which aimed at all round development in the rural areas. Due to inherent limitations as noted above this programme did not achieve the desired results. The Balwantray Committee in 1956 while pointing out the defects observed that due to lack of sufficient finance and local participation the experiment received a set back[1]. But here one should carefully note that whatever finance was available for development of backward classes including tribal welfare was not fully utilized. Another significant point is that the main reasons for lack of local participation in the Governmental programme was that the bureaucratic machinery was not responsive to the felt needs of the people. They were bound by the ethos of regulatory administration which is a British legacy and hence did not geared up to the task of development administration. In other words, there was lack of proper perspective in planning and implementation. In addition to this, under the C. D. Programme it became clear that it was not possible to cover the entire country [3]. It may not be an exaggeration to state that all these factors combined together contributed for not achieving the expected results to the desired extent in the First Five Year Plan. While assessing the efforts made in the First Plan on tribal welfare Elwin remarked that it cannot be considered as an attack nor can it be dropped off as a tribal. It was a beginning which can be justifiably regarded as fairly good and symbolic of what was supposed to come.[4]

Efforts of the State Government

In this period the Government of Maharashtra followed the policy of treating all backward classes including Scheduled Tribes alike in granting the facilities. As such.[2] the State Government did not formulated any specific scheme for their welfare.

Obviously, the Government did not set up any special machinery either at the State Headquarter or at the district level for the administration of the Scheduled Areas[5]. To rectify the defect the Backward Class Board in 1953 advised to the State Government to formulate specific schemes for backward classes including Scheduled Tribes. In 1954 Tribes Advisory Council came into existence which immediately perceived the major issues involved in tribal development. It is significant to note that this Council not only suggested criteria for

inclusion of certain areas in the State in the list of Scheduled Areas but also in 1956 suggested the criteria for determining the backwardness and thereby to make classification of tribes in the State.[6] In this period, following the all India pattern, education, economic development and communications received almost equal priority followed by medical facilities and administration.[7]

Second Five Year Plan

In the Second Five Year Plan the budget allocation gave highest priority for economic development, cottage industries forest co-operatives followed by communication and education. The hallmark of this period is the establishment of 43 Special Multipurpose Tribal Development Blocks throughout India and four were started i. e. (1) Mokhada in Thane district, (2) Peint in Nashik district, (3) Akarani Mahal in Dhule district and (4) Aheri in Chandrapur district in Maharashtra. These Blocks were more or less in the nature of pilot projects and the Government of India was responsible for sponsoring them. The significant difference between Community Development Blocks and Special Multipurpose Blocks lies in the fact that latter were moulded to meet the needs of tribal areas as these areas comprised hilly and forest tracts and were sparsely populated. The aim of these Blocks was to bring about a rapid improvement in the economic and social conditions of the tribals For multisided development, specially under developed but compact areas were selected. This object was to be sought to be achieved by making the programme of development more intensive in character than that undertaken in the normal Community Development Blocks. Naturally these blocks concentrated only on a few selected sectors with limited population and areas.[8]

The performance of the Second Five Year Plan in the State was reviewed by the Working Group which observed that some of the schemes like agricultural demonstration farms, cattle breeding and poultry farms are of dubious in nature. It was found that demonstration of good agriculture is meaningless to tribals who do not have the wherewithals to conduct their agricultural operations.

Demonstration of cattle breeding was equally fruitless at a stage when a sizable number of adivasis did not own cattle. It recommended for the scratching of these two schemes and suggested for introducing schemes like providing milch animals, poultry and goats to the adivasis. Further, there had been no systematic survey of the potential of cottage industries among the tribals. Hence it recommended for the same. It pointed out that there was no link between credit and marketing of goods produced through cottage industries and suggested loan-*cum* subsidy to trained artisans with a view to promote cottage industries among the tribals. While commenting on tribal colonisation it observed that the scheme did not make a headway due to lack of organised leadership. So also the progress is very poor in the area of providing legal help to tribals. Finally, it commented that due to lack of personnel in the medical held the scheme suffered in Maharashtra.[9] In other words it is clear that desired results have not been achieved due to the inherent defects in the planning process itself let alone in implementation.

Dhebar Commission while evaluating the planning efforts for a decade (1951-1960) observed that the pace of development was slow and investment was not commensurate with the programme. It suggested that the Tribal Development Blocks should concentrate on four activities. i. e. economic development, education, health and communication and should have specific targets. The most important shortcoming observed by the Commission was that the *protective measures provided were inadequate and sporadic.* It suggested for comprehensive legislation to provide effective protection to all tribals living within the scheduled areas and outside to make developmental efforts to cover all the tribals. To realise the same it recommended that the T. D. Blocks be opened outside the scheduled areas also.[10]

Third Five Year Plan

In the beginning of the Third Five Year Plan though the working Group, Government of India recommended 46 Tribal Development Blocks, the Ministry of Home Affairs allotted only 16 blocks on the basis of a minimum of 66.6 per cent Scheduled Tribe population in a particular block.[11] While commenting on the population criterion Dhebar Commission observed that by adopting population criterion considerable injustice is likely to be caused to the tribals. It also recommended that all the Scheduled Areas in the State be covered with Tribal Development Blocks. In other areas where 55 per cent of tribal concentration is found, additional

Blocks should be established on the lines of Elwin Committee's Report.[12]

Tribal Development Blocks

As per the suggestion of Elwin the programme of Special Multipurpose Tribal Development Blocks were modified in the Third Plan with reference to area and population. A population unit of 25,000 out of which 66.6 per cent or more should be tribals as against 66,000 population limit for C. D. Block was adopted. The geographical unit was kept to 150-250 sq. miles. As the schematic budget under the Special Multipurpose Blocks had set a rigid pattern which left no way for project officers to adjust the expenditure to the more urgent needs of the blocks, it was discarded. However, whereas Special Multipurpose Blocks had a total outlay of Rs. 27 lakhs, in the case of T. B. Blocks it was reduced to Rs. 22 lakhs. But the important point one should note in this regard is that the Project Officers are allowed to be flexible in their approach towards expenditure to meet the needs. It is not out of place to mention here that there was no uniformity in the rate of subsidy provided. It ranged from 25 per cent to 40 per cent depending upon the nature of the schemes. In Maharashtra the rate of subsidy was increased subsequently to 50 per cent as the tribals were not in a position to contribute their share to the extent of 60 to 75 per cent. Last but not least the content and procedures for preparation of surveys, working plans etc. were modified to suit the requirement of tribals. These criteria aim at (1) ensuring adequate coverage of tribal population, (ii) having compact blocks to facilitate development and (iii) avoiding dilution of coverage resulting from excessive population.[13]

Taking into consideration the prevailing demographic conditions in Maharashtra, spatial criterion was stretched even upto 400 sq. miles. There are six such blocks in Maharashtra i. e. Mulgi, Dharani, Chikhaldara, Etapalli, Dhanora and Bhamragad where the density of population is still low. However, there are five blocks where the density of population is more and exceeded the prescribed limit of 25,000. They are Talasari, Vikramgad, Taloda, Abhona and Kurkheda.[14] In other words, dilution of developmental efforts can happen not only when the population is spread over a larger area in a particular block or if a block is spatially big but also when there is high density of population. In such cases due to limited amount of financial and organisational inputs the developmental efforts may prove insignificant.

By the end of Third Plan there were 40 T. D. Blocks in addition to 4 Special Multipurpose Tribal Development Blocks in the State. These 44 Blocks together covered an area of 11,404·32 sq. miles having 3,544 villages. Their total population was 11,98,429 of which 9,36,423 is tribal i. e. 78.13% covering roughly 50 per cent of total tribal population. On an average a Tribal Development Block in the State covered an area of about 69, 869 hectares with an average population of about 32,000.[15] In this context one should note two important things. In the first place, till the middle of Third Five Year Plan, the institutional arrangement i. e.. T. D. Blocks provided was very meagre when compared to the total tribal population of the State. It is so because 20 Blocks (including Special Multipurpose T. D. Blocks) hardly covered 25 per cent of total tribal population of the State. Secondly, the T. D. Blocks established in the State exceeded the norm of population prescribed for them. Since 1962 these Blocks have been administered by the Zilla Parishads and the villages falling in these Blocks were now included in the Tribal Sub-Plan Area of the State. The Government of Maharashtra directed that 11 per cent of Zilla Parishads own revenues should be earmarked for the welfare of the backward classes including tribals under various development schemes. In addition to this, the Government provided 5 per cent forest grant to Zilla Parishads for promotion of the welfare of the inhabitants of forest areas.[16]

In this period the major thrust was provided to agriculture development due to shortage of food. Obviously, schemes like distribution of seeds and furtilizers, agricultural implements, soil conservation practices and development of horticulture and allied activities got priority. To supplement the agricultural sector dairy industry, poultry and fisheries development were encouraged. To increase agricultural production minor irrigation works such as wells and bandharas were taken up. In this period training programme particularly with reference to cottage industries obtained attention. Broadly speaking, tailoring, carpentry, smithy, masonry, bamboo

work, cotton weaving, roap making, oil ghani, leather, soap making etc. were introduced in tribal areas[17].

During the fifteen years period from 1st April 1956 to 31st March 1971 an amount of Rs. 1,060.94 lakhs has been spent on tribal development in the State. Out of this, an amount of Rs. 639.40 lakhs went to economic uplift, Rs. 304.85 lakhs for education and Rs. 116.69 spent on Health, housing and other schemes. In other words, the State of Maharashtra accorded highest priority to economic upliftment followed by education, health, housing and other schemes.[18] But the Government of Maharashtra expanded the scheme of education considerably from 1972-73 onwards by opening Ashram Schools. The efforts of the State Government were strengthened by Government of India's post S. S. C. Scholarship Schemes. Both these schemes helped the tribal students to persue their higher education.

Shilu Ao Committee Report

A short interregnum was there between the Third and Fourth Five Year Plans. Annual plans were implemented from 1966 to 1969. A review was done in August 1969 by Shilu Ao Committee regarding the performance of T. D. Blocks. It observed that in most of the blocks no survey was conducted and hence there was no meaningful effort to relate the working plan to the tribal way of life. Another serious limitation brought to light by this Committee is the working plan covered only activities financed from the Block funds. It did not take into account the programmes of other private and government institutions. There was no evidence of purposeful consultation with people of planning from below as expected through Zilla Parishads for local sector schemes. Due to limited budget, sectoral programmes in health, agricultural etc., out grew the narrow limits of T. D. Block programmes which gradually paled into insignificance. Moreover, due to lack of trained personnel vacancies existed for a long period coupled with short tenure this led to the dilution of man-power (for ex- Mulgi Block). It recommended for providing special incentives and training for staff working in tribal areas to achieve better results.

Shilu Ao Committee also emphasised like Dhebar Commission the great need for soil conservation in large tribal areas and for this purpose suggested that the amount provided under T. D. Block budget may be enhanced. The Committee appreciated the progress made in the agricultural programmes. At the same time it pointed out that other programmes like animal husbandry, co-operation and communication did not make any appreciable headway. One more important drawback observed was that the schemes for training the tribals in rural arts and crafts had not been properly thought out. As a result, the crafts introduced are many times unrelated to the availability of raw materials and market conditions. There is imbalance in the persons trained to that of the requirements of the area. Finally, it observed that rural housing programme was far from satisfactory and the programme was concentrated at and near the block head-quarters. As a result, the financial assistance was availed of by the relatively well-to-do tribals.

This Committee on the suitability of the T. D. Blocks observed that it was inadequate for dealing with the complex problem of tribal development. A T. D. Block was too small to function effectively as a basic unit for planning and implementation. The main problems of tribal communities according to them, related to indebtedness, land alienation, educational backwardness and inadequacy of communications which were not adequately provided within the frame of T. D. Block. They drew attention to the non-implementation of the recommendations of the Dhebar Commission. It called for vigorous action to implement these recommendations and for preparing a comprehensive tribal development programme with larger resource-commensurate with the size of the problem.[19]

Fourth Five Year Plan

Taking into consideration lack of sectoral integration of programmes in the Fourth Five Year Plan a new concept i. e. " Integrated Area Development Approach " with target group was put into practice. The idea here is that area development would lead to human resource development if various programmes in different sectors are integrated. It is conceived that by pooling together all resources for the project area which is spatially somewhat larger than a T. D. Block would facilitate large scale investment for comprehensive planning. These programmes are expected to be chalked out for a specific group depending upon their felt needs, as the tribal areas are of different

hues and complexions with regard to their ethnicity, occupation, capacity to absorb the developmental inputs etc. Hence, T. D. Blocks situated within a district are grouped into one or more Integrated Tribal Development Projects with a view to translate the idea of planning from below into a reality. A T. D. Block was considered as a micro unit for planning which is merged to a meso unit by comprising one or two Blocks and thereby evolving an Integrated Tribal Development Project. This is more or less coterminous with Tehsils. Two or three I. T. D. Ps. in a tribal region forming a macro unit is usually a Revenue District. In Maharashtra, each I. T. D. P. covers more than three or four tehsils or a part of the tehsils depending upon the homogeneity of the area and tribal concentration.[20]

In the Fourth Five Year Plan agriculture continued to claim a high priority but the focus was shifted to distributive justice in the context of widening disparity between different sections of the population.

Ashram School Complex

In Maharashtra, a new strategy was evolved in the name of "Ashram School Complex" to operationalise the concept of Area Development Approach in 1972-73. The object of Ashram School Complex scheme was to speed-up socio-economic advancement of the inhabitants of scheduled and hilly areas through a focal point of Ashram School. For this purpose, an area consisting of a population of about 5,000 to 7,000 was selected and multi-educational activities are initiated. Ashram School being the focal point of ultimate development of the compact area, a Hostel, a Balwadi. An Agricultural demonstration farm, an Animal Husbandry Unit, a Health Unit and pre-educational training centre are attached to it. In this comples adults can be trained in the trades. Each Complex was estimated to cost about Rs. 1,64,100.[21] In other words, Ashram Shala Complex at the bottom should act as a catalytic agent leading to area development upwards. The scheme is implemented under the direct control of Government through T. D. O's. For this, technical guidance and advice is secured by the concerned development departments for the proper and efficient implementation of the programmes. The key concept behind the strategy seems to be that human resource development should be closely linked up with the development of natural resources of the locality. However, due to non availability of large area of land for opening hundreds of complexes particularly in forest areas and lack of finance and other administrative difficulties hardly a few complex with all the components were established. Since 1977-78 onwards the government has changed the pattern of the scheme. The units other than the schools, hostels and balwadis were dropped off and the complexes now have educational components only. The programme did not involve local tribals, to the extent desired. Out of a total of 327 Ashram Shala Complexes in 52 complexes agricultural demonstration was started and four animal husbundry units in four complexes are in operation.

Inbuilt Constraints

Area development approach has also some limitations which are inherent in nature. They are:[22]

(i) The on going programmes directed by the programmes prepared and approved at the State level did not fit into the project profiles which when finally prepared. demanded a different package.

(ii) Since State-level programmes are usually prepared in general terms without location specificity it proved difficult to specify the programmes with reference to each project.

(iii) Priorities as between different schemes in each sectoral plans of a State are determined with reference to the general situation in the State, local needs are not reflected in them.

(iv) Intersectoral priorities for the tribal areas may be different from the general plan priorities.

(v) Critical gaps for which there may not be any provisions in any of the schemes.

(vi) A State plan due to formalities may not be allowed to carry out an item—however important it may be—on the ground that it belonged to non-plan activity.

Achievements at a Glance

Before going to discuss the strategies put into effect for tribal development in Maharashtra since Fourth Five Year Plan, it is essential to obtain a glimpse of achievements made. In this regard the expenditure pattern in T. D. Blocks helps to understand the trend set by the State Government for tribal development. At this juncture we should remember that

though T. D. Block is a Centrally sponsored scheme it obtained financial resources both from Community Development Funds and funds from the Ministry of Home Affairs. Since 1961-62 to the end of 31st March 1975 a total of Rs. 7.63 crores was provided. The headwise expenditure for the same is as under:

Headwise Expenditure of Tribal Development Blocks

Head of Expenditure	*Expenditure (Rs. ·000)*
1. Block Head Quarters	1,08,07 (24.56)
2. Agriculture Development	2,57,51 (58.52)
3. Village and Small Scale Industries.	26,68 (6.06)
4. Amenities and other programmes.	3,13,79 (71.31)
5. Suspense	2,75 (0.62)
Total ..	7,09,15 (161.09)

Note:—Figures in brackets indicate expenditure for Block per year in Rs. ' 000'.

Source : Government of Maharashtra, Tribal Area Sub-Plan (Draft) 1976-79 Mimeo. P. 74.

The figures point out that broadly infrastructure uplift with heavy emphasis on agriculture development supplemented with other allied programmes. To be more clear about the impact of programmes actual facilities provided in the T. D. Block area as found in the Table No. 1 throw some light.

This Table makes it clear that institutional facilities provided for the villages put together in the areas of T. D. Blocks (expect in the field of education that too with the exception of primary education and in the area of co-operation) in all other sectors efforts made by the State Government were quite poor. Moreover, within the sector itself there is no

TABLE 1

Institutional facilities available in M. P. T. D. and T. D. Blocks as at the end of the year 1974-75.

Sr. No. 1	Item 2	No. of villages in which the facilities are available during 1974-7 5 3
	Total No. of villages in all blocks.	3,698
1	*Educational facilities*:—	
	(i) Balwadi	207
	(ii) Primary School	2,393
	(iii) Middle School	146
	(iv) High/Higher Secondary School	73
	(v) Ashram School/Residential School	109
	(vi) Youth dormitory	94
2	*Medical Facilities* :—	
	(i) Rural Dispensary	90
	(ii) Primary Health Centre	28
	(iii) Maternity/Child Welfare Centre	45
3	*Veterinary Facilities* :—	
	(i) Dispensary	14
	(ii) Hospital	5
	(iii) Stockmen Centre	85
	(iv) Sheep/Goat Farm	11
	(v) Poultry Farm	1
	(vi) Piggary Farm	5
4	*Co-operative Societies* :—	
	(i) Agricultural Credit	1,056
	(ii) Agricultural non-credit	87
	(iii) Forest Co-operative	126
	(iv) Labour contract co-operative	31
	(v) Women's co-operative	Nil
	(vi) Other non-agricultural credit	70
5	*Communications* : —	
	(i) Bus station	404
	(ii) Railway Station	12
	(iii) Post office.	341
	(iv) Telegraph office.	22
6	Adequate Drinking Water Facilities.	3,236 villages

Source : Government of Maharashtra, Tribal Area Sub-Plan (Draft), 1976-79, 1976 (Memeo) pp. 75-76.

uniformity in providing services. For example, if we compare the percentage of schools provided at different levels it reveals that the schools at Middle and Higher Secondary level were not adequate enough to meet the demands of the tribal students in those areas. While examining the problem of tribal education and development, S. D. Kulkarni observed, " In the State as a whole there are 10 Secondary Schools per every lakh of persons whereas in tribal areas there is only one secondary school per lakh of persons ". [23] In other words, even the efforts made in one sector are of haphazard nature. Same thing holds good to some extent in the case of programmes implemented through the general development funds. In the general schemes tribals did not get their due share uniformly in all the tribal areas.

The benefits accrued from the general development programmes went to more enlightened and well to-do tribals and these non-tribals who are living in adjoining tribal areas. This process was helped by the diversion of funds allocated for tribal welfare. As a result gap in the level of development obtaining between the tribal and adjoining non-tribal rural areas is still of a considerable magnitude. In addition to this the tribal development programme did not make any noticeable impact in preventing, reducing or removing exploitation of tribals by money-lenders, traders and contractors. As the concept of T. D. Blocks did not include any schemes under protective measures and concentrated, on developmental efforts the total effect of the situation was lopsided and haphazard development. [24] To rectify the situation the Government of Maharashtra since 1975 onward passed a number of laws in this regard. To curb the exploitation in tribal areas the Tribal Development Corporation was established.

Fifth Five Year Plan–A New Experiment

The distributive justice as envisaged in the Fourth Five Year Plan resulted in unequal distribution and consequently widened the gulf between the Communities. To ensure balanced socio-economic development of tribal areas a redically different approach was adopted with emphasis on human resource development under Tribal Sub-Plan. The idea was to bring about rapid socio-economic development through " time-bound-Integrated Area Development and other programmes suited to the genius of the people. For progressive elimination of all forms of exploitation and ensuring a move towards achieving equality and justice this experiment is launched. In the predominent tribal region, the concept of the area approach with focus on the development of the tribal communities was introduced. For the primitive tribes, community–oriented programmes have been preferred to avail of the benefits of the programmes based on their specific needs under a block/taluka programme ". The T. S. P. strategy was expected to (1) identify the resources for the Sub-Plan Area, and (2) prepare a broad policy frame for the development of tribal areas and define a suitable administrative strategy for their implementation. The main objectives of the sub-plan are.[25]

(i) To narrow the gap between the level of development of Subplan Area and other areas of the State;

(ii) To improve the standard and quality of the life of the tribal community.

(iii) To tackle the important problems facing the tribal people; and

(iv) Elimination of the exploitation of the tribals, speeding up the process for social and economic development, building up inner strength of the people and improving their organisational capacity.

Tribal Sub-Plan in Maharashtra

To achieve the above objectives it is essential that the areas included in the sub-plan should be as far as possible geographically and administratively viable. Hence as a first step tribal areas to be included in the T. S. P. are identified by the State Government. In consultation with the Government of India areas of following description are included in T. S. P. of Maharashtra.[26]

(i) All Scheduled Areas;

(ii) All Tribal Development Blocks;

(iii) All Tahsils having 50 per cent or more tribal concentration;

(iv) Villages or areas which constitute as ' pockets ' in the above-mentioned areas or which are contiguous to such areas and which together have a predominently, tribal population and/or the incursion of which in the Tribal Sub-Plan area is administratively expedient.

On the basis of the above criteria, 5,364 villages and 14 towns covering a total population of 37.62 lakhs

S (Y) 618—3a

with a tribal population of 22.6 lakhs (1981 Census) have been included in the T. S. P. area. The percentage of tribal population with the total population of the area works out to 60.07 per cent.[26]

It is observed in 1976 that whatever development that took place in tribal areas left some of the communities and areas within them. Hence the task was to identify them and mark out such areas in each project area. They should be given higher priority for developmental activities. It was also ensured that funds earmarked for them are not diverted to other tribal areas. To translate this idea into reality, separate minor head under each of the concerned major head is created. To make it more effective the State Government set priorities for tribal development in the following manner.[27]

(i) Programmes which minimise exploitation in the field of marketing, credit, supply of consumer goods and even informal rationing ensuring commodities at reasonable prices should have highest priority;

(ii) Programmes in the area of education and health to built up inner strength of the tribal communities;

(iii) Programmes which are universalistic in extending benefits and are quick yielding should get priority over programmes for individuals only; and lastly,

(iv) Programmes in modern sectors of economy with a view to transform the structure of local community.

Additional Tribal Sub-Plan

In the middle of 1977, the Government of India suggested a slightly modified approach keeping in view the large sections of tribal population which were left out from the purview of the Tribal Sub-Plan Area.

On the basis of 1981 Census the T. S. P. areas cover only forty five per cent of total tribal population in the State. In the carving of T. S. P. areas also the tribal population that did not and could not receive benefit either under Scheduled Areas and Tribal Development Blocks were left out. This has happenned due to rigid adherence to the criteria of the size of an administration unit. As a result it excluded certain backward and isolated tribal villages from the purview of T. S. P. i. e. villages from Karjat tahsil, Raigad district and villages from Khed tahsil from Pune district. It is interesting to note that villages which should have been excluded on the basis of T. S. P. criteria found themselves included just because they happen to fall in the Schedule areas and in T. D. Block areas. Moreover, certain areas like Ramtek tahsil from Nagpur district were unenumerated in the Census. The State Government requested to the Central Government to include these areas in the T. S. P. But the proposal was rejected purely on legalistic ground.

Taking into consideration the utter helplessness of these people, the State Government decided to treat such packets and areas on the criteria of 50 per cent tribal concentration in 1,088 villages, 30 Tehsils of 12 districts with a total and a tribal population of about 3.44 lakhs and 1.64 lakhs respectively as the Additional Tribal Sub-Plan Areas of the State. In some cases a few villages forming enclaves in the T. S. P. areas were also included in A. T. S. P. area which were excluded due to oversight by the Government of India. The State Government decided not to deploy the Special Central Assistance for the T. S. P. Area to satisfy Government of India's conditions laid down for the said assistance. [28]

Modified Area Development Approach

The dispersed Tribals are generally resourceless and unskilled. It was therefore, envisaged by the Government of India that once it is possible to consolidate in the predominently tribal areas focus can be shifted to the dispersed tribals. For this purpose two approaches are suggested (i) M. A. D. A. The pocket having more than 10,000 population of which 50 per cent are tribals in a contiguous and compact geographical area, and (ii) Community-oriented approach. On the basis of this approach the Government of India accepted 18 M. A. D. A. pockets in the State which cover 596 tribal villages besides T. S. P. area. Out of which 156 villages of 6 pockets are in Jalgon, Yavatmal, Pune and Raigad districts and 440 villages of remaining 12 pockets are from Vidarbha region Nagpur, Wardha, Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli and Yavatmal districts. The present M. A. D. A. pockets cover 360 villages from A. T. S. P. area and 236 new villages covered by special schemes implemented therein. For this purpose, Central assistance is made available from the Government of India for implementing individual family-oriented programmes to raise the socio-economic standards of tribals. [29]

At present T. S. P., A. T. S. P. and M. A. D. A. together cover a total of 6,847 villages, 14 towns from 75 tehsils of 14 districts, namely Pune, Ahmednagar, Nashik, Thane, Dhulia, Raigad, Jalgaon in Sahyadri Region and Amravati, Yavatmal, Nagpur, Bhandara, Chandrapur, Gadhchiroli, and Nanded in Gondavan Region with a total population of 45.69 lakhs (1981 Census) and tribal population of 25.98 lakhs (1981 Census) covering a geographical area of 50,533 sq. kms., in the State. [30]

Primitive Tribes in Maharashtra

The problem of primitive tribes in Maharashtra is recently gaining attention from the Government. Madia Gond in Bhamragad area of Gadhchiroli district, Kolam in Yavatmal and Nanded districts and Katkaris in Raigad and Thane districts are indentified as primitive tribes. Primitive tribes are demarcated by taking into consideration the literary criteria of less than 5 per cent, primitive method of cultivation and comparative isolated living. The programmes for primitive tribes includes provision of shelter-cum-hut, supply of unit of goats and poultry birds, rehabilitation of families, grant of agricultural inputs like pair of bullocks, seeds, fertilizers, agricultural implements etc. free of cost. For this programme, Special Central Assistance is being made available by the Government of India. However, only after 1979-80 specific programmes for primitive tribal communities in Maharashtra have been taken up. Since the programmes are recently implemented for the development of primitive tribes in the State, it is too early to launch an inquiry regarding the utility of those schemes.

Sixth Five Year Plan

In the Sixth Five Year plan the Government of India set up the following objectives [31] :—

(i) Raising the productivity level in the fields of Agriculture, Horticulture, Animal Husbandry, Forestry, Cottage, Village and Small Scale Industries etc. so as to create an economic input of an order which will enable a targetted number of families (say 50 per cent) in the T. S. P. area to cross the poverty line with the households as the basic unit of planning, reduction of poverty of the forest and then the poor should be taken up on a progressive scale;

(ii) Apart from the effort in the core economic sector indicated in (i) above education should become the key sector in the Sixth Plan period;

(iii) The attainment of the objectives in (i) and (ii) above would vitally depend on an adequate infra-structure for the creation of which there should be commensurate financial and physical efforts.

The main deficiencies noted in the Fifth Five Year Plan were lack of effective delivery system for the new development programmes and the limited absorption capacity of the local communities. This has led the Government of India to emphasise more on target group approach and individual family-oriented programmes. Apart from this, the Sub-Plan frame encompasses the totality of the developmental efforts in these areas and also to take care of the protective aspects, administrative and institutional infrastructure. So there was no major difference in the approach in Fifth and Sixth Plans. Hence, the objective was the consolidation of protective measures initiated in the Fifth Plan with emphasis on education and health services and full employment economy in tribal areas as the immediate goals.

Schemes under T. S. P. in Maharashtra

The objectives noted above are quite comprehensive. For their fulfilment there are 165 development schemes implemented in all 52 departments or agencies. These can broadly be classified as follows [32] :—

(i) Schemes of *direct individual or family benefits* to adivasis such as subsidised agricultural inputs like seeds, fertilisers, irrigation wells, Electric Motor Pumps/Oil Engines, supply of pedigree milch animals, pigs, goats, poultry and the like;

(ii) Schemes of *indirect benefits* to adivasis such as interest-free loans for purchase of shares of co-operative societies excursions of Adivasi cultivators to progressive agricultural areas and the like;

(iii) Schemes of *Community Development* in the tribal areas such as electrification, water supply, public health, veterinary services subsidised for construction of adivasi co-operative societies godowns and the like;

(iv) Schemes for *Area Development* of Tribal Regions such as irrigation projects, roads, communications, and the like.

Hitherto, we have familiarised with the modalities of the Tribal Sub-Plan in the State. Since finance is the fuel for the engines of adaministration, at this juncture,

S (Y) 618—4

it is essential to be acquainted with the financial arrangements made for tribal development in the State and its implications.

Financial Arrangements

The development and administration of tribal area is accepted as a special responsibility of the Union Government even though they are integral parts of the concerned States. To keep it away from party politics, the Central Assistance to the States is charged on the consolidated fund of India. Shilu Ao Committee pointed out the inherent weakness in the systems of assistance provided by the Central Government in the form of Central or Centrally sponsored programmes in the earlier plans. In the beginning of the fifth plan it was decided that the outlay for the tribal Sub-Plans should comprise four basic elements. [33]

(i) Outlays from State Plans;

(ii) Investment by the Central Ministries,

(iii) Institutional finance, and

(iv) Special Central Assistance for tribal development.

In this scheme, the basic investment is provided by the State Plans determined according to principles clearly spelt out and agreed to at the national level. All other investments were to be additive and supplemental in nature. The guidelines for preparation of the Sub-Plans suggested that the quantum of allocation be based on (i) total population, (ii) the geographical area, (iii) the comparative level of development and (iv) the state of social services.

In the Second Sub-Plan i. e. Sixth Five Year Plan, it was envisaged that the level of investment which can be expected from the State Plan may be worked out with reference to the total investment and not from the investments for each sector and individual schemes as was done earlier. However, in the Sixth Five Year Plan also ".....the process of disaggregation of Sectoral plans and the aggregation of these bits provided the State's contribution to the total Sub-Plan" [34]

When questioned, the Secretary cum-Commissioner stated that the State Government has instructed each department-for example, Agriculture, Animal Husbandry, Health etc., should provide 9 per cent of the budget allocation made to them for tribal welfare. The Government also made the concerned department responsible to chalk out plans and programmes for tribal development within their ambit. He stated that in such circumstance, naturally, broad perspective and integration of the efforts of different departments cannot take place. Obviously priorities cannot be fixed with tribal perspective. For example Energy Department and Urban Development Department do not have even schemes which will fit in the tribal areas. Naturally, the amount reserved for tribal development at the end of the financial year may remain unutilised. The total effect of the situation in planning is skewed at the State level. itself which has resulted in diverting most of the expenditure to area development instead of family oriented/human resource development. This mismatch between area development and human resource development culminated in grabbing of benefits by the non-tribals through infrastructure facilities. For example, in Jawhar, tribal population is only 19 per cent. The developmental efforts in this area resulted actually in non-tribal development.

At present, the Tribal Development Department has control over only about 10 per cent of budget allocation earmarked under tribal development 90 per cent amount being spent by other development departments in T. S. P. area. It clearly indicates that virtually Tribal Development Department has no control over the situation.[35] This defect may be corrected by providing total budget allocation earmarked for Tribal Development from the State budget to the Tribal Development Department itself. This will help the Tribal Development Department to chalk out a plan with tribal perspective and thereby fixing priorities and weightages on realistic assessment of the situation in the tribal areas of the State. Then this financial breakup shall be intimated to the concerned Departments for implementation. This also helps the Tribal Development Department to use finance as an effective tool for planning and monitoring the programmes.

Financial Allocations

In July 1973, the Government of Maharashtra has laid down the criteria for allocating financial resources to each district, except Dhulia. The same was modified to arrive at districtwise Tribal Sub-Plan allocation. To put it briefly, the allocations are made on (i) population criteria which comprises to tribal population living in an area, communitywise tribal mixup. rural-urban tribal mixup, rural-tribal population in coastal and drought prone areas etc. On this basis, 77 per cent

of allocation is made, (ii) on the basis of geometric mean of agricultural backwardness per hectare and per worker, backwardness in communication, irrigation and industrial development 20 per cent is allotted, (iii) on the basis of proportion of forest areas in the selected tribal areas of a district, 1.5 per cent allocation is made (*see*, for details, Annexure No. 2.1) However, to understand the practical situation at the State level it is essential to know the flow of funds from State plan and Central Assistance for tribal development, institutional finance, etc.

In the Fifth Five Year Plan period for T. S. P. area the Government of Maharashtra under the State Plan provided Rs. 100 crores. Special Central assistance plus money provided under Centrally sponsored schemes totalled Rs. 12 crores. In addition to this, Rs. 10 crores under institutional finance was made available. Hence a total of Rs. 122 crores were provided for tribal development in the State. The total outlay and expenditure during the Fifth Five Year Plan and 1979-80 are Rs. 28.80 Crores and Rs. 26.12 Crores respectively [36] However, to undersantd the priorities fixed in utilising the amount it is essential to know sectoral outlay for T. S. P. during the Fifth Five Year Plan. The same is as follows :—

TABLE

Sectoral outlays for Tribal Area Sub-Plan in Maharashtra State during the Fifth Five Year Plan

Sr. No.	Sectors	Rs. in Crores	Percentage of outlay
1	Agriculture and Allied Sectors.	42.09	37.95
2	Corporation	14.84	13.35
3	Water and Power Development	9.05	8.15
4	Industries and Minerals	2.50	2.25
5	Transport and Communication	13.93	13.55
6	Social Community Services	18.65	16.80
7	Economic and General Services	9.94	8.95
	Total	111.00	100.00

Planning for Tribal Development

This Table makes it clear that agriculture and allied sectors obtained a lion's share followed by Social Community Services. Comparatively it is less than half of the amount spent on agriculture and allied sectors. The Corporate sector got the third priority. These three put together constitute little more than 68 per cent of the total. The transportation and communication constitute only 13.55 per cent. From the overall developmental point of view it is not impertinent to point out that this sector which deserves at least equal priority if not more with other sectors seems to have been neglected.

The size of the Sixth Five Year Plan of the State (1981-85) was of the order of Rs. 6,418.17 Crores out of which T. S. P. outlay was just Rs. 313.27 Crores or 4.88 percent of the total outlay. However, the expenditure for the same period is of the order of Rs. 6,324.61 Crores for the whole State. So far as T. S. P. area is concerned the expenditure is Rs. 336.06 Crores or hardly 5 per cent [37]. The expenditure in T. S. P. area shows slight increase when compared to outlays. It clearly points out that if we take the percentage of total tribal population and compare it with the total population of the State as a whole the money allocated for tribal development is not adequate. If we take tribal geographical area, another important criteria, leaving aside comparative backwardness etc., then also one can say that money provided in the State plan is not enough. The tribal area constitutes 16.50 per cent of the total geographical area i. e. 3,07,690 Sq. Kms. of the State. If we take into consideration tribal area and tribal population into account the share of the Tribal Sub-Plan of this community in the State should be at least around 13 per cent (i. e. 16.50 per cent area + 9.19 per cent population divided by 2). Since the criterion of backwardness cannot be left out and for this purpose if we add roughly another 2 per cent the total will come to 15 per cent. This suggests that the allocations made for tribal development are not realistic in nature.

The Present Position

The Government of Maharashtra is one of the leading States to take

credit for substantial investment from the source of institutional finance. The Tribal Development Corporation alone as of today invested nearly Rs. 20 crores in this experiment as it was prepared in terms of vast institutional network linked up with 245 Adivasi Co-operative Societies in the State. [38]

The investment by the Central Ministries depends largely on the basis of the capacity of the State to mobilise financial resources. Its percentage of allocation for the total State budget under tribal development is generally on 50:50 basis. As the State Government is ultimately responsible for both planning and implementation, deficiency in this regard cannot be passed on to Central Government.

The Government of India, supplemented the T. S. P. by way of Special Central Assistance to the tune of Rs. 3,227.92 lakhs for 1981-85 plus N. C. D. C Margin money loan assistance of Rs. 50 lakhs [39]. Out of this. Rs. 2,798.86 is given to T. S. P. *per se*. Similarly for M. A. D. A. pockets and primitive tribes an amount of Rs. 235.28 lakhs and Rs. 193.88 lakhs are provided respectively. When we compare this with the State Plan outlay as noted above, on the surface it looks as if the State Government is able enough to obtain heavy financial assistance from the Government of India. But the real situation is not so. From Fifth Five Year Plan, to be precise from 1st April 1975 onwards, the Government of India withdrew its financial commitment to Tribal Development Blocks in all the States. Tribal Development Blocks were left in the hands of State Governmen to continue with their own financial arrangement. As per the suggestion of Government of India these T. D. Blocks were substituted by integrated Tribal Development Projects. In other words, the Government of India seems to be of the view that it is not possible for the Central Government to feed money for the maintenance of these Blocks which involves huge expenditure.

References

1. Sharan, Paramatma, Public Administration in India (Meerut, Meenakashi, 1979) pp. 267-74.
2. Elwin Verrier, A New Deal for Tribal India (Government of India, Manager of Pub., 1962) p. 39.
3. Government of Maharashtra, Tribal Area Sub-Plan (Draft), (1976-79 Memeo), p. 71.
4. Elwin Verrier, A New Deal for Tribal India op. cit., p. 40.
5. Govt. of Bombay, Annual Administration Report on the Scheduled Areas of the Bombay State for the Calendar Year 1953, p. 1.
6. Govt. of Bombay, Annual Administration Report on the Scheduled Areas of the Bombay State for the Year 1954, p. 68. Also see,
   Annual Administration Report on Welfare of Scheduled Tribes and Scheduled Areas in Old Bombay State for the year 1956, p. 3
7. Verrier Elwin, A New Deal for Tribal India, op cit., p. 40
8. Govt. of Maharashtra, Tribal Area Sub-Plan (Draft), (1976-79 Memeo) p. 71.
9. Govt. of India. Report on the Second Five Year Plan Measures for the Welfare of Scheduled Tribes-A Review (1961) pp. 5-8.
10. Govt. of India., *Report of the Scheduled Areas and Scheduled Tribes Commission, Vol. I* (1960-61), pp. 408-11.
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Quoted in (Govt. of Maharashtra), *A Report on the Evaluation Enquiry into the Working of Multi-purpose Development Projects and Tribal Development Block in Maharashtra State,* (Aug. 1969), p. 3.

Notes

14. Ibid., pp. 3-4.
15. Govt. of Maharashtra, Tribal Area Sub-Plan (Draft), (1976-79 Memeo) p. 73.
16. Ibid, p. 69.
17. *A Report on the Evaluation Enquiry into the Working of Multi-purpose Development Projects and Tribal Development Blocks in Maharashtra State.*
18. Tribal Area Sub-Plan (Draft), 1976-79(Memeo)., Op. Cit. p. 70.
19. Sharma B. D., *Planning for Tribal Development* (New Delhi, Prachi, 1984), p. 61.

20. My discussion with the Additional Tribal Commissioner, Nashik on 11th February 1986.

21. Govt. of Maharashtra. (T. R. and T. I., Pune), Evaluation of Ashram Schools in Maharashtra State, (Memeo, 1980), pp. 8-11, Also see (Govt. of Maharashtra), *Sub-plan* for *Adivasis-A* Advivasis A Summary,) 1974- 79, p. 25.

22. Sharma B. D., '*Micro-level Planning in Tribal Areas in* Chaudhari Buddhadeb, '*Tribal Development in India*' (Delh Inter-India, 1982), pp. 336-39. Also see, Sharma B. D. *Planning for Tribal Development,* Op Cit., Chapter 4.

23. Kulkarni Sharad, *Tribal Education and Development—the Right approach* in Deogaonkar, S. G. (Ed.), *Problems of Development of Tribal Areas* (*Delhi,* Leela Devi, 1979) *pp.* 4353.

24. Excerpts from the Notes of Interview (Secretary-cum-Commissioner Tribal Development Department, Bombay, 8-12-1986.

25. Government of Maharashtra, *Annual Report on the Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State for the year 1982-83*. p. 10

26. Ibid,. p. 13.

27. See, Annexure No.

28. Govt. of Maharashtra, Tribal Area Sub-Plan (Draft) (1976-79 Memeo)., p. 89.

29. Gare G. M., *Tribal Sub-plan Area-A New Concept of Integrated Area Development in Kaldate Sudha* (*Ed*), *Contemporary India-A Sociological Perspective* (*Delhi, Ajanta, 1984*) *pp. 186-195.*

30. *See,* Annexure No.

31. Govt. of Maharashtra, *Annual Report on the Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State for the year 1982-83,* Op Cit., p. 11.

32. Additional Commissioner's Office. Nagpur--A Brief Note on Triba l Development of Gondavan Region (Memeo., 1986), p. 3.

33. Sharma, B. D., *Planning for Tribal Development* Op. Cit., p. 92.

34. Ibid., p. 94.

35. Excerpts from the Notes of Interview (Secretary-Cum-Commi-ssioner, Bombay, 18-12-1986.).

36. Sharma B. D., *Planning for Tribal Development,* Op. Cit., pp. 344-48.

37. Govt. of Maharashtra, *Annual Report on the Administration of Scheduled Area in Maharashtra State for the year 1982-83,* p. 12.

38. See., Supra, Chapter V.

39. Govt. of Maharashtra, *Annual Report on the Administration of Scheduled Area in Maharashtra State, for the year 1982-83,* p. 13.

Glimpses of Historical Account of the Mahadeo Koli Scheduled Tribe

Dr. G. M. GARE.

The Mahadeo Koli is one of the populous hill tribe of Maharashtra. They reside in the hilly region of western belts of Poona, Ahmednagar and Nashik districts and the hilly slopes of Sahyadri mountain ranges running into Thana and Raigad districts. They are largly distributed in small villages of uplands, some of which are very much in the interior and are surrounded by isolated peaks and rocky cliffs rising in many places to the height of 1000-3000 feet above the sea level. The western belts of Poona, Ahmednagar and Nashik districts, stretching ten to twenty miles east of Shyadri are locally known as *Maval*, *Dangan* and *Konkan* respectively. These belts are again divided into two to three parts of sub-divisions, which are called *Khora* and *Nher*.

Though the Mahadeo Kolis are occupying the western slopes of the Sahyadri in Thana and Raigad districts, a contiguous and compact area of Mahadeo Kolis is found from *Moosa* south-west of Poona district, northward to Trimbak and Vani-Dindori of Nashik district, an area of about 2500 sq. miles. This region of 2500 sq. miles, is situated between 17.25 and 18 of the north latitude and between 73.50 and 74 of the east longitude. Many leading peaks of the Sahyadri Mountain ranges are found in the region e. g., Kondeshwar, Bhimashankar, Harishchandragadh, Kalsubai and Trimbak. These peaks and other several minor ranges are believed to be the abode of the deity Mahadeo or Shankar and the ancestors of the Mahadeo Kolis. Many of these isolated and rocky hills were selected by the rulers of the country some centuries ago as suitable for fortresses and hiding places as they were very steep from both the western and eastern sides. The region is extremely uneven, a number of deep winding valleys which form the streams or river beds by the mountains cutting deep into the territory. The uneven beds of streams and rivers cut up the land and render it practically impossible to penetrate the territory during the rainy seasons. Many rivers originate in the slopes and rise in the valleys of which the prominent are the Bhima, Bhama, Ghod, Pavana and Godavari, that swell to a great volume during the rainy season. Even during the dry season, mobility in these tracts is difficult and tedious.

In some of the historical records, all Kolis are treated under one head, without any distinction and specification. However, many studies have revealed that there are many types of Kolis (groups), different from each other, ethnically and culturally. They follow different traditional occupations like occupational castes. They are also named differently such as Son Koli (fisherman Koli), Suryawanshi Koli (Kshatriya Koli), Pan or Panbhare Koli (water carrier Koli), Koli or Walmiki Koli (village watchman and Balutedar Koli), etc. These groups act as an independent caste in every respect. Except the common word " Koli " one cannot find among them any socio-cultural affinity and ethnic or matrimonial linkage. The Mahadeo Koli happens to be an independent tribal community, socio-culturally very compact and homogeneous, having matrimonial relations, contacts and social solidarity between themselves and within their area of livelihood, resides in more or less in the specified areas and also observes the common bond of territorial affinity. They have no traditional occupation like caste occupation but follow agriculture, agricultural labour and forestry like any other forest and hill tribes. An early student of this community, Captain A. Mackintosh recorded his opinion that a number of Mahadeo Kolis arrived from Balaghat and the Mahadeo hills [1]. According to his opinion, the present region of the Mahadeo Kolis was occupied previously by the *Gavalis* (cowherds) and the *Ghadashis* (low caste musicians). Then from the Mahadeo hills, the Mahadeo Kolis came down and occupied the *Ghat* area wherever it was deserted by the *Gavalis* and *Ghadashis*. Further, the Mahadeo Kolis invited their own people to occupy the remaining places and fields deserted by the *Gavalis* and the *Ghadashis*. This process of displacing the *Gavalis* and *Ghadashis* from their scattered

localities continued for a long time. The last attack came from Sonji Gopal, who with the help of a Mahadeo Koli named Vanko Kokatta destroyed the *Gavalis*. Their names were familier to the Mahadeo Kolis upto 1830. The legend is supported by many Mahadeo Koli folk songs and tales where the word "Baleghati" appears frequently and denotes that they came from Balaghat area. According to their own account the first settlement of the Mahadeo Kolis was in *Ghod* valley to the north of Poona and from this, they spread north through Ahmednagar to Nashik.[2] This is supported by the fact that most of the important family deities and clan deities are located in the Ghod valley and Junnar and people still look to it as their place of origin. The Mahadeo Kolis of this particular area, traditionally hold a high social position in their community.[3] The social position, however. might be a reflection of historical fact as the *Sarnaik* or the chief captain of the Mahadeo Kolis, whose authority spread over fiftytwo valleys *Bawan mavals* each with its own naik or captain lived at Junnar.

Whatever may be the history, it is noteworthy fact that the Mahadeo Kolis reside at present in the hilly region of western belt of Poona, Ahmednagar and Nashik districts and the hilly slopes of Sahyadri mountain ranges running into Thana and Raigad districts. It shows their region of concentration rather than by any occupational activity. One would rarely find any matrimonial alliance outside this specified region which denotes their social solidarity and the integrity of the community.

The Mediaeval Period :

(From the 14th to 18th Century A. D.)

The Kolis who are well-known in Maratha history were the Mahadeo Kolis. However, in many historical documents the Mahadeo Kolis are referred by a generic term Koli. This is quite misleading word. In this article, the proper name of the community i. e. *Mahadeo Koli* is used, separating it from other Koli groups. As far as the historical record goes they apparently did not enter Konkan till the close of the thirteenth century. According to their own story, the Mahadeo Kolis passed into Konkan but only in *Ghat* areas in the beginning of the fourteenth century. One of them, *Paperra* was made chief of Jawhar in the North Konkan by the Bahamani King in 1346 A. D. He was originally resident of village Mukani from Igatpuri in Nashik district. Therefore, his surname was 'Mukane'. The Jawhar territories at first included a considerable part of the Ahmednagar district.[4] The ruler of Jawhar commanded twentytwo forts and an annual revenue of Rs. 9 lakhs.[5] So long as the Mahadeo Kolis remained quiet, The Bahamani Kings, seem to have left the Mahadeo Kolis practically independent under their own chiefs. Western Ahmednagar and Poona were divided into fifty two valleys or *Bawan Mavals*, each under hereditary Mahadeo Koli chief or *Naik* with the rank of a *Sardar* or nobleman in the Bahamani kingdom. The head of the fifty two valleys, with the title of *Sar Naik* or chief captain, was a Muslim whose headquarter was at Junnar in Poona district.[6] Another historical evidence refers to A. D. 1340. Muhammed Tughlak found the fort of Kondana or Sinhagad about ten miles to the south of Poona, in the hands of a *Mahadeo Koli* chief. It seems probable that, at the time of Muhammedan conquest of the Deccan, *Mahadeo Koli* chiefs held some of the north Poona and Ahmednagar hill forts.[7] At the time of Bahamani Kings (A. D. 1340-1490) and the Ahmednagar Kings (A. D. 1490-1636) the *Mahadeo Kolis* were left almost independent under their own hereditary chiefs or *Naiks* who had spread over fifty two valleys or *Bawan Mavals*. According to the same historical source the last *Sar Naik* or Chieftain of the Mahadeo Kolis was Muhammed Latif around 1670 A.D.[8]

Another historical fact mentioned about the *Mahadeo Koli* Kingdom refers to the sixteenth century. The chief of the *Mahadeo Koli* kingdom at Jawhar remained undisturbed till the arrival of the Portuguese, early in the sixteenth century. In 1569 A. D., the Portuguese attacked the Jawhar kingdom. The second attack was made by the Portuguese on Jawhar kingdom around 1583 A. D., but in the attack they suffered considerably.[9] After the final fall of the Ahmednagar Kingdom, many changes occurred, especially in the Mahadeo Koli region. The Mahadeo Kolis disliked the introduction of the Todermal's land survey system which was first introduced by Shahajahan into the Ahmednagar territories on the final fall of of Ahmednagar in 1636 A. D.[10] The Mahadeo Kolis resented the minute measuring of their lands and fixing of regular rent and prepared themselves to rise against the Mughals. Perhaps, in this connection, an intimation or *Parwana* from Delhi dated A. D. 1637 announcing the dispatch

of a force for the suppression of the *Mahadeo Kolis,* was issued which is still in possession of the priest of a Muhammedan tomb at Barhanpur.[11] From this time, the Mahadeo Kolis were against the Mughals. The success of young Shivaji against Bijapur Kings and the Mughals (A. D. 1644-57) gave the Mahadeo Kolis the chance they were waiting for, and then they started to rise in rebellion under the *Mahadeo Koli Sar Naik* named Khemi and many other *Mahadeo Koli* chiefs. They transferred their allegiance to Shivaji. In the beginning Aurangazeb took no notice of this insult but apparently this prevoked the root of his unceasing hatred for Shivaji and therefore an army was sent to suppress the Mahadeo Koli movement near Junnar. The *Sar Naik* Khemi and his clan were first destroyed and thousands of Mahadeo Kolis were hunted down. Many people were made prisoners and many were slaughtered. All the heads of the killed persons were piled up into a Pyramid and a platfrom was built over them near Junnar in 1657 A. D. The platform was known in the history of Shivaji as " Kala Chabutra "[12] The word *Kala* seems to be a corrupt form of the term Koli as it was the *Mahadeo Kolis* who were involved in the rebellion. Though the rebellion was crushed, it showed the valiant, courageous, brave and high spirited nature of the Mahadeo Kolis.

The Peshwa Period (1700-1800 A. D.)

As for the Peshwa period mentions about the Mahadeo Kolis is found in the Diary of the Peshwa Balaji Bajirao, when the fort of Kurga, which was still in possession of the Mahadeo Koli chief in 1741-42 A. D., was taken over by the then Peshwa.[13] Another reference in Peshwa's Diary states that 14 *Mahals* of the Mahadeo Kolis were subjoined to the Peshwa in 1750-51 A. D.[14]

For the period 1760 A. D., onwards till 1799 A. D., there are many references regarding the Mahadeo Koli revolts and their suppression by the Peshwas. An entry of A. D. 1769-70 in the Diary of Madhavrao I, refers to the grant of *Jahagirs* to the three Mahadeo Koli families, Bhangare, Bambale, and Bokad.[15] Another important reference in the Peshwa Savai Madhavrao's Diary mentions that the peace of Ahmednagar was broken by a Mahadeo Koli rising under the *Mahadeo Koli* chief, Jivaji Bamble, who was denied his father's estate and rank by the Peshwa's representative at Junnar.[16] The most famous of the Mahadeo Koli outlaws had been Jivaji Bamble between A. D. 1760-1798, Kokata and Shilkunda in A. D. 1776 and Ramaji Bhangare between A. D. 1788-1814. One measure taken to prevent the Mahadeo Kolis from joining in this upsurge, was to make the headmen of the different villages enter into a security chain or *Jamin Sakhali,* each individual standing security for the other individuals good behaviour and the Deshmukh or the district head standing security for all.[17]

The British Period (1818-1940-A. D.)
The Mahadeo Koli Outbreaks

During the first twenty years of the British rule, the Mahadeo Koli raids from Ahmednagar, Thana and Poona hills caused serious trouble. Their headquarters were on the *Ghats* in the Sahyadri but their raids swept above and below the Sahyadri hill under the leadership of Rajami Bhangare and Govindrao Khair from 1819 to 1829 A. D., and of Rama Kirva in 1829-30 A. D. The revolts of the Mahadeo Kolis spread over the three districts. To suppress these activities of the Mahadeo Koli outlaws, a strong detachment of troops was organized under the skilful management of Capt. Mackintosh in 1830 A. D. He succeeded in putting down the rebel gangs and captured their leaders.[18] Though many serious disturbances of the Mahadeo Kolis were put down in the early 19th century, bands of Mahadeo Kolis appeared in various parts of Sahyadri in 1839 A. D. again. They started attacking and robbing *Zamindars* and moneylenders who were exploiting them in Poona, Ahmednagar and Thana districts. The movement became strong in 1846 A. D. under the leadership of Raghuji Bhangara of Ahmednagar district. Raghoji with his many followers ran over Ahmednagar and Nashik districts, cutting the noses of moneylenders and grocers, he could catch hold of. The Government took very serious action against Raghoji by sending large police forces from all sides to catch him. Raghoji gave a brave fight but when his people were cut off from him, he became powerless and then he was caught by Lieutenant General Gell and his party on the 2nd of January 1848 A. D.[19]

The outbreaks for India's freedom took a revolutionary turn in 1857 A. D. all over Indiai. To face these outbreaks corps were raised by the British. Corps of the Mahadeo Kolis were also raised by Capt Nuttal. This proved very useful in helping to put down the disturbances of the Bhils. The corps was opened with six hundred

Mahadeo Koli trainees, under the command of Naik Jivji Bambla who was the brother of Raghoji Bhangara. This corps was disbanded in 1861 A. D. [20].

In the next period of 1860-1900 A. D. and early in the twentieth century, there were many *Mahadeo Koli* revolts under different headmen, against the moneylenders, legends of which are common at present and songs based on them are sung while grinding corn or during agricultural operations by females. The last revolt against the moneylender in Junnar taluka of Poona district was condemned in 1940 A. D. near the fort Harishchandragadh on the western boundary of Poona and Ahmednagar district.

It was commonly believed that the *Mahadeo Kolis* were thieves and professional plunderers and seized every opportunity of plundering both public and private property . [21] In connection with this particular statement it will be worthwhile to see the behaviour of the Mahadeo Koli gangs and the people which will throw some light on the background of the revolts and the thinking of the people. When the Mahadeo Koli gangs procured news about usurious money-lenders, *Banias* and Zamindars, they entered the village or market centre, usually by night, burnt their account books, took money and jewellery, cut noses of the money-lenders and sometimes even killed them. In a critical condition every *Mahadeo Koli* was an informant for the gangs. Every village of their community sent its messenger to take further steps and to go ahead safely. such " informants " were most difficult to be traced by the police and when captured required adequate and constant protection for keeping them alive. Apart from a few law abiding Mahadeo Kolis and those who might have had suffered at the hands of Mahadeo Koli raiders, a great majority of the people regarded them as proclaimed leaders and heroes, and sympathised them in their campaign against money-lenders, *banias,* zamindars. They also aided them to evade the police and, sometimes even fed and harboured them.[22] Hence one can say that the motive behind the Mahadeo Koli rebellions was thought to be not only to plunder for subsistence but also to save and to protect the poor amongst them from the usurious money-lenders and other exploiters. A spirit of independence and freedom existed among them; they always fought against political suppression and economic exploitation and tried to maintain their independence in their region where they could move about with pleasure and enjoy the liberty. Though the Mahadeo Koli revolts were suppressed to maintain law and order, to some extent the purpose of these revolts was more or less fulfilled. The rate of interest changed by the money-lenders was kept down and an effective check was imposed on their movements. Secondly, as a result of it the lands were kept free for cultivation. Thirdly, notoreity for being easily excited to crime secured this poor unrepresented hill tribe's attention, consideration and concessions from the Government.[23] The Mahadeo Kolis who were living in hilly areas, were notified as a criminal tribe in Nashik, Ahmednagar and Poona districts under the Criminal Tribes Act in 1914 A. D.[24] Even in the census of 1921, the Mahadeo Kolis were not included in hilly tribes and were still considered as a criminal tribe.[25] As a result of the rebellions, the Committee [26] which was appointed by the Government of Bombay to investigate the conditions of the depressed classes and the aboriginal and hill tribes in the Bombay Presidency in 1929 realised the annoyances of the Mahadeo Kolis and included them in the list of aboriginal and hill tribes. They were so treated in the census of India of 1931. Till this time, the census authorities could not distinguish the Mahadeo Koli from the rest of the *Koli* groups.

Against this background the Mahadeo Kolis may be said to have been in contact with Hindu kings for at least a thousand years. In view of the references in their traditional folklores and legends about the most immemorable events in Rama's life and the story of their ancestor Valmiki, the period of this contact may even be pushed back to the age of Epics. The first reference of their contact with Bahamani kings was early in the fourteenth century and then the historical references appear a century later i. e. in the sixteenth and the seventeenth century. These were in connection with the Portuguese attack on the territories of the *Raja* of Jawhar and the well-known Mahadeo Koli rebellion against the Mughal army at Junnar. Frequent references appear again a century later in the Diary of various Peshwas (1714-1818 A. D.). In this period the Mahadeo Kolis experienced frequent contacts with and socio-political impact of the Peshwas. The Peshwas had introduced the Brahmin priest to the Mahadeo Kolis, before that the priest of the Mahadeo Kolis, was the Raval Gosavi. [27] Early

S (Y) 613—6

in the nineteenth century, the British conquest of the Maratha dominions, the British administrators had a greater contact with the Mahadeo Kolis in connection with their rebellions against the Government, money-lenders and zamindars Hinduism has had a considerable influence on the Mahadeo Koli culture in recent times as well as in the distant past. The principal impinging forces on the life of the Mahadeo Koli people since nineteenth century had been through British administrators and Hindi-culture, of the Government officials, money-lenders and traders. All the aspects of the Mahadeo Koli life and culture have been affected by their contact with the Hindu culture, because of the long history of the socio-political contact with the Hindus. It has been shown that the impact of the Government policy and administration, the functioning of the land-lords, money-lenders and traders led to economic impoverishment of the Mahadeo Kolis and the subsequent rise of the rebellions The joint impact of these socio-political and economic conditions has appeared in recent times which gave rise to certain positive movements among the Mahadeo Kolis as a reaction to these impinging forces and the past history such as spread of education, voluntary organisations and migration to urban areas for education and better employment.

The fact is to be noted here that whatsoever is the situation today, the Mahadeo Kolis in every respect were different and are still different than the rest of the Koli groups who from their traditions, legends and history are known and named differently. This historical account of the Mahadeo Kolis clearly distinguishes them from the other Koli groups and clearly indicates that they have no mutual affinity and ethnic linkage whatsoever.

References

1. *A. Mackintosh. Transactions of the Bombay Geographical Society, Bombay, American Mission Press, 1844, Vol. I, P. 23fi.*
2. *Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XVII (Ahmednagar) P. 194.*
3. *Ibid, pp. 194-95*
4. *Ibid, p. 244*
5. *Ibid, p. 240*
6. *Ibid, p. 238*
7. *Ibid, p. 195*
8. *A Mackintosh, Op. Cit., p. 195 (Vol. XVII).*
9. *Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XIII (Thana), Pt. II, pp. 453-54.*
10. *Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XVII, p. 195.*
11. *R. V. Russell and B. Hiralal. The Tribes and Castes of the Central Provinces of India, Vol. III, Bombay : Macmillan and Co. Ltd., p. 533.*
12. *A. Mackintosh. Transanctions of the Bombay Geographical Society, Vol. I. Bombay : 1844, pp. 241-44.*
13. *Diaries of the Peshwas, Balaji Bajirao, Vol. II, p. 100.*
14. *Ibid, p. 268.*
15. *Diaries of the Peshwas : Thorale Madhavrao, Vol. I.*
16. *Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XVII (Ahmadnagar) p. 404.*
17. *Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XVII (Ahmadnagar) 404.*
18. *A. Mackintosh. Transactions of the Bombay Geographical Society, Vol. I, Bombay : 1844, p. 258.*
19. *Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XVIII, Poona II, p. 308.*
20. *Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XVII (Ahmadnagar) pp.419-20.*
    Mam a Murhe, Balu Pichad, Dhavala Bhangare.
21. *Crooke. W. Natives of Northern India, London, 1907, pp. 65-69.*
22. *Criminal Classes in Bombay Presidency, Bombay : 1908,*
22. *Criminal Classes in Bombay Presidency, Bombay : 1908, SDp. pp. 94-95.*
23. *Ibid, p. 95.*
24. *Report of the Criminal Tribes Enquiry Committee, 1930, p. 19-20.*
25. *Census of India 1901, Vol. XIII, pt. Bombay Report, p. 186.*
26. *Census of India 1931, Vol. XIII. pt. II, Bombay Presidency, p. 357.*
27. *A. Mackintosh. Transactions of the Bombay Geographical Society, Vol. I, Bombay : 1844, pp. 237-238.*

Dilemmas of Development Forest and Hunting Gathering Societies

(Paper submitted to the Fifth International Conference on the Hunting and Gathering Societies, 29th August—2nd September 1988, Darwani Frustrations.)

SHARAD KULKARNI,

Centre For Tribal Conscientization

1, Mayuresh Apartments,
B/30, Kasturba Housing Society,
Vishrantwadi, PUNE-411 015.

Introduction

Purely hunting and gathering societies are on the decline and are today found only in the very inaccessible desert and forest areas like Amazon basin and African deserts. A number of communities are now only partially hunting and gathering communities. These tribal and semi-tribal communities are known by different names, by different people and in different areas. Agencies of the United Nations call them Indigenous populations. Whereas, the World Council of Indigenous Peoples (WCIP), a network of several agencies and groups working among the tribal communities in different countries, calls these communities Indigenous Peoples. There are several definitions of indigenous people. Different definitions have different political tones. Indigenousness is a very complex characteristic incapable of accurate definition. A report defines indigenous peoples as follows.

" There are four major elements in the definition of indigenous people; pre-existence (i. e. the population is descendent of those inhabiting an area prior to the arrival of another population) non-dominance, cultural difference and self-identification as indigenous.[1] Different indigenous communities differ in several respects. Some communities are nomadic, semi-nomadic while some are settled. Some communities are still mainly hunting and gathering communities, while some are shifting cultivators and partially hunting and gathering. San Bushmen of South Africa, the Innu of Labrador and the Indians of Barazilian Amazon are even today, exclusively hunting and gathering communities.

Many tribal communities live by collecting and selling fuel-wood and other items of minor forest produce like honey, wild fruit, leaves etc.

Rapid deforestation has affected the life and culture of all these exclusively hunting and gathering and partially hunting and gathering societies all over the world. It is necessary to take a close look at the process of deforestation and its impact on the tribal societies all over the world.

Deforestation

The total area under forests in the world is about 4700 million hectares (about 32 % of the total land area). Out of these about 2800 million hectares (69 % of the forest areas) are covered with closed forests, broad-leaved and coniferous forests and about 1300 million hectares are less densely-wooded open forests. Closed forests are defined as those where tree crowns cover 20 % or more of the ground, when viewed from above. Open forests are those where a scattering of trees provide crown cover of 5 to 19 %. In general, only the closed forests are suitable for commercial timber operations. Natural shrub-lands and degraded forests in developing countries cover about 675 million hectares of land.

On a global basis the world forests are disappearing at the rate of 15 million hectares each year. Most of these losses are occurring in the humid parts of Africa, Asia and Latin America. The average annual rate of deforestation in tropical countries has been estimated at 11 million hectares. This deforestation has led to the loss of valuable genetic resources and has created shortages in fuel-wood supplies. [2]

The extent of deforestation varies from country to country. It is estimated that if the present trends continue, both forest cover and growing stocks of commercial size wood, in less developed regions

Latin America, Africa, Asia and Oceania), will decline by 40 % by 2000 A. D. The rate of deforestation is high mainly in the developing countries. The developed countries appear to rely on the import of forest products from the developing countries. Japan meets almost all of its timber requirements with imports from Malaysia and other countries. U. S. A. relies heavily on imports from countries in Latin America, particularly those in the Amazon basin. These imports constitute a major cause of deforestation in the developing countries, the disastrous consequences of which have created a critica situation in many countries of Africa.

The alarming rate of deforestation is very well described in the global 2000 report to the President. " Twenty-two years ago, forests covered one-fourth of the world's land surface. Now forests cover one-fifth. Twenty two years from now, in the year 2000, forests are expected to have been reduced to one-sixth of the land area. The world's forest is likely to stabilise on about one-seventh of the land area around the year 2020".[3]

Causes of Deforestation

Diversion of forest lands to agriculture, commercial exploitation of forests, loss of forest lands caused by large irrigation and hydroelectricity projects, cutting of trees for fuel-wood and cattle ranching are the major causes of deforestation.

In developing countries, large areas under forests are cleared for agriculture. Increase in population increases demand for food and other agricultural products. Slow growth of industries makes the absorption of unemployed into industries nearly impossible. The dependence on agriculture continues, leading to land hunger. Shifting cultivation also increases the pace of deforestation. Due to increase in population, the time period of shifting has been considerably reduced. This makes regeneration almost impossible. This has happened particularly in African countries. According to a scholar, only 6 % of the land in Africa is covered with closed forest. Shifting cultivation has destroyed 40 million hectares of forests. It is estimated that by 2000, the closed forest area of Africa will be reduced from 180 to 146 million hectares, if deforestation continues at the present rate.[4]

Commercial expoiltation is also responsible for large scale deforestation. It is pointed out in the Global 2000 report that the rate of deforestation is closely related to the rate of commercial logging. In the Amazon basin the rate of deforestation is estimated at 4% per year. By the year 2000, the Amazon forests will cover less than half the area it now does. [5] Commercial exploitation is likely to increase with the rising demand for paper, plywood and timber in the process of development in the developing countries.

Wood is still the main source of fuel in all the developing countries. About half of all the wood cut in the World each year is burned as fuel. At least 1.5 billion people burn any where from 1/5 th of a ton to well over a ton of wood each year. [6]

Cattle ranching also is taking a heavy toll of forests in the Amazon region. Grazing of cattle beyond the carrying capacity of the forests results in their depletion and checks the process of natural regeneration.

In the developing countries several large irrigation and hydroelectricity projects are being undertaken resulting in destruction of large chunks of forests.

The cycle of destruction of forests and the underlying causes have been summed up in the Tropical Forestry Action Plan (TFAP) as follows :

" The underlying causes of deforestation and forest degradation are poverty, inequitable land distribution, low agricultural productivity, poor land use policies, inappropriate development (including projects outside forestry sector), weak institutions and rapid population growth ".[7]

Impact of Deforestation on Environment

Before we analyse the impact of deforestation on the indigenous societies, it is necessary to find out its impact on the environment in general.

Desertification

Deforestation results in desertification and drought due to the decline of environmental support systems essential for sustainable agriculture. The impact of deforestation is most seriously felt in a number of countries in Africa. A scholar describes the African situation as follows :

" Africa is the continent most at risk. Some 6.9 million square kilometer in sub-Saharan African area, more than twice as big as India, are under direct threat of desertification. Half of the world's people most menaced by desertification live in Sahel.[8]

Loss of Genetic Diversity

Deforestation, particularly that of tropical moist forest areas, will create a permanent degradation of

biological productivity. Effects of deforestation on the existence of several plant and animal species is vividly described in the Global 2000 report. Largely a consequence of deforestation and the taming of wild areas, the projected loss over two decades of approximately one-fifth of all species on the planet is a prospective loss to the world that is literally beyond evaluation. The planet is also being impoverished by the loss of races and varieties within species. Many species are losing whole population at a rate that quickly reduces their genetic variability and thus their ability to adopt to climatic changes and other forms of environmental adversity[9].

Loss of soil

Deforestation leads to soil erosion with disastrous consequences in the reduction of soil fertility, in increasing floods, heavy siltation of dams, tanks, reservoirs, streams and rivers. The long term effect of soil erosion of undermining of ecological firmament that supports our existence is even more dangerous. Soil erosion also leads to choking of estuaries and harbours.

Deforestation and Rainfall

Deforestation also results in climatic changes. The links between climate and forests, particularly rainfall, are not well understood. Forests destruction is believed to be responsible for a significant decrease in rainfall. When forests no longer shade the ground by day and release heat at night, surface temperatures become extreme, hotter by day and colder by night. It is estimated that carbon dioxide in the atmosphere has increased by about 15 per cent in the last century. The burning of fossil fuels has been a major contributor, but deforestation has added to the increase. [10].

Employment

Forests provide employment to a large number of persons in felling of trees, processing and transport of wood and collection of minor forest produce.

Food Availability

Deforestation leads to decrease in average per capita food availability as a result of loss in soil fertility. Nepal which has lost one-third of its legally reserved forests since 1947 and now has only 12 per cent of its land surface under tree cover has seen its per capita food production fall by 17 percent. [11].

Deforestation and tribal Societies

Members of tribal communities all over the world are the worst victims of deforestation. The few of these communities living exclusively on hunting and gathering lose their source of survival due to deforestation. These communities become slowly extinct.

Tribal communities, living partly on hunting, gathering and partly on sale of forest produce, wage employment and agriculture, also suffer heavily because of deforestation. First they lose a considerable portion of means of livelihood derived from the forest without any payment. Forests provide these communities with wild fruit, fish and small game, fuel and fodder. They lose this in the process of deforestation. Deforestation increases work-load on women who have now to work longer to collect fuel and fodder. Deforestation also reduces the quantity of foregatherings and thus there is a reduction in their income from the sale of such foregatherings.

Most of the tribal communities use herbal medicines which they get from forests. Medicinal plants are lost in the process of deforestation.

Tribal communities are also culturally closely related to the forest. Their folklore is around different species of trees. Most of their rituals are connected with certain trees.

Deforestation also leads to loss of employment in forest-based activities. In many countries, a large number of members of tribal communities are employed in the felling of trees, processing and transport of wood and sale of minor forest produce (minor forest produce is defined as fosrest produce excluding wood and timber. It is obtained without any cutting of trees and consists of items like flowers, leaves, gum, honey, roots). It is estimated that collecttion and sale of minor forest produce provides employment of about 30 million person-years in India [12].

A number of tribal communities have become extinct. There are two well documented cases of Ona and Yahgan hunting and gathering societies who suffered demise due to deforestation and the invasion of outsiders. Before the colonisation of the island of Tierra del Fuego in the 19th century these societies and thousands of small deer-like animals, guanaco, lived there in dense forests. The Yahgan lived along the south coast of the island. They were the first people contacted by European sailors. From 1850 onwards the contact intensified. By the same time the South American Mission Society established a permanent mission on the island in 1869. The outsiders began to export timber, construct

roads and the number of guanacos rapidly declined and hence their main item of food became scarce. Traders hunted seals for their hides causing still further loss of food. Sailors brought several diseases and it is estimated that between 1863 and 1870 half of the Yahgan population died from epidemic diseases.

The Ona lived in the interior parts of the island. They also depended upon guanaco as their main source of food, which they supplemented with birds, ground rats, fish and berries. Between 1870 and 1880, Whites began to penetrate into the Ona territory. Large sheep ranches were established. These ranches drastically reduced the grazing territory of guanacos and their population declined rapidly. A number of tribesmen were killed by the Argentine military and the outsiders. Those who survived receded into mountains. Competition for food became acute. With the introduction of regular steamship traffic, the export of wool and mutton increased thus leading to more and more sheep ranches. A number of Ona people had to find employment in labour camps. Ona population rapidly declined due to starvation and diseases. By 1973, Ona tribe disappeared from the face of the earth.[13].

Diseases have taken a heavy toll of tribal lives. Many of these diseases have been due to deforestation. Deforestation disturbs environment and the introduction of new diseases by travellers and colonists and increasing number of rodents and insects change a relatively healthy forest area, within a few years, into a disease-raidden area. Tribal people have their own medical treatment to control endemic diseases. They have also developed certain immunity to forest borne diseases. However, they fall an easy prey to the new diseases. The most striking examples of these are in Brazil. In AD 1500 there were an estimated 6-9 million Amerindians in Brazil. Today barely 200,000 survive, a decline of 2 million people per century. The total number of tribes dropped from 230 in 1900 to about half that in 1980.[14]

Almost all the tribal societies have suffered due to deforestation. The Mataco Indians of Argentine Chaco province were one of the most isolated indigenous tribe. The Government of Argentina started a development plan for the area and large forest areas were cleared for agriculture. Large scale logging operations were undertaken in the area and a number of cattle ranches were established. Several Mestizo settlers moved into the area. Gradually Matacos had to give up their hunting and gathering life. They were forced to leave the forest and work in labour camps established by the loggers. The members of this hunting and gathering tribe are today labourers and serfs.[15]

The Ache Indians of Eastern Paraguay are one of the few remaining hunting and gathering groups in south America. They were also affected by deforestation and contact with outsiders. The Paraguayan Government undertook several massive projects to exploit forests. Large chunks of land were sold to agriculturists. The Ache Indians could no longer continue their hunting and gathering festyle. The number of members of the tribe gradually declined, Many now work in the fields and ranches and are victims of exploitation. The plight of Ache Indians has gained international attention because of the several reports by anthroplogists and human rights activists.[12]

Over half of the 13,000 square kilometer Lacandon forest has been destroyed in the past 15 years by lumbering, cattle grazing and agricultural colonization. This is Mexico's significant tropical forest and is a unique and extraordinary rich wild-life habitat. The area was inhabited by the Lacandon Indians who practised a highly efficient and ecologically sound system of tropical agro-forestry. Deforestation compelled Lacandons to giveup their traditional agro-forestry. Many were forced to live outside the forest and were settled in centralised villages. They experienced considerable fatalities due to newly introduced diseases and the tribe has now very few surviving member.[17]

Bateks in Malaysia are also in the process of demise. This Semang group had a population of about 300 persons in 1981. They lived in the water-shed of Lebir river in south-eastern Kelantan province in Malaysia . Upto late 60s most of the Bateks lived by a combination of hunting, gathering and trading forest produce for agricultural products and manufactured goods. Some of them were settled in other areas under the Malaysian resettlement programme. Since Independence in 1963, the Government undertook a massive programme of replacing the natural rain forest with commercial export producing crops, usually, rubber and oil-palm trees. In the process of clearing of forests, logging companies made enormous profits. By the end of 1980 about a one-third of the area, traditionally occupied by the Batek was cleared. Loss of forest has drastically altered the nomadic Batek's lifestyle. Some Bateks are gradually retreating into deep forests.

If the process of deforestation continues, the demise of the traditional Batek way of life cannot be prevented.[18]

For over 2000 years the Ituri forests of Northern Zaire has been the home for both Mbuti (Pygmy) hunter-gathers and Bantu and Sudanic shifting cultivators. All Mbuti live as forests specialists in association with agricultural groups. A major rebellion in Zaire from 1964 to 1970, disrupted the traditional political authority in the Ituri area and the forests were opened to the new people. Immigrants, meat traders and gold hunters moved into the forests. All this has upset Mbuti lifestyle. They have now no legal rights to the forests. Large scale logging operations have started leading to massive deforestation. Mbutis are becoming impoverished and their resources are getting dried up. [19]

What has happened to Mbutis is also happening to the Batek and Agta Negritos of the Philippines.[20]

India is losing forests at an extremely rapid rate. The data released in mid 1984 by the National Remote Sensing Agency (NRSA) shows that India lost 1.3 million hectares of forest every year in the approximately 7 year period between 1972-75 and 1980-82. Though the Government claims that 23 per cent of the country's land area is under the control of Forest Department satellite pictures revealed that during 1972-75 only 16.89 per cent of the land area actually had forests. This figure may have been slightly higher as some areas could not be analysed because of cloud cover.[21] This has affected the majority of the 60 million tribal peoples in the country. Many of them lost about one-third of their consumable goods like fruit, fodder and fuel because of this deforestation. Some of them have been compelled to migrate to towns and cities and live in slums.

Andaman Islands in India are the habitat of 2 primitive tribes both of which are now endangered because of inmigration of non-tribals and massive deforestation. Since 1960, population grew from 50,000 to about 1,80,000. About two and half million cubic meters of timber has been removed over 1,00,000 hectares of forest cleared and 600 kms. of road constructed. Of the 625 members of the Great Andamanese tribe enumerated in 1901 census there are only 20 survivors left. Of the 672 members of the Onge tribe estimated in 1901 only 103 survive.[22]

The warning by the concerned intellectuals in India applies to all the third world nations and particularly to the tribal communities therein. " In a country like India, with a high population density and high level of poverty, virtually every ecological niche is occupied by some occupational or cultural human group for its sustenance. Each time an ecological niche is degraded or its resources appropriated by the more powerful in society, the deprived weaker sections become further impoverished. For instance, the steady destruction of our natural forests, pasture lands and inland and coastal water bodies has not only meant increased economic poverty for millions of tribals, nomads and traditional fisherfolk, but also a slow cultural and social death : a dismal change from rugged self-sufficient human beings to objectly dependent landless labourers and squalor-stricken urban migrants. Current development can, in fact, be described as the process by which the rich and more powerful reallocate the nation's natural resources in their favour and modern technology is the tool that subserves this process[23].

Forest Policies

We have already noted that commercial exploitation is a major cause of deforestation. The Governments in the countries with vast natural forests areas look upon these as a very lucrative source of finance and encourage unlimited logging. This is taking place in Amazon region, Thailand, Philippines, Malaysia and a number of countries in Africa. Ethopia, once the most densely forested country, has lost most of its forests and as a result is suffering from recurrent famine.

Before these countries were colonized, exploitation of forests was quite limited. However the entry of colonial rulers initiated the process of deforestation in the name of scientific management of forest. One can see this from the evolution of forest policy adopted by the British rulers in India.

Forest Policy in India[24]

Forests have occupied an important position in India from ancient times. The regulation of peoples' use of forests was mainly done through local customs. Certain trees were regarded as sacreds and the cutting of such trees was totally prohibited. Certain forests around temples were also regarded as sacred and were exploited only in times of severe famine. Forests were regarded as social property and were protected by

S (Y) 618–7-a

the communities living in and around such forests.

British rulers saw Indian forests as an important resource to be exploited for the purposes of revenue and export. Forest department was organised in 1856. An Act was made to regulate exploitation, management and preservation of forests and the collection of forest produce by tribal communities. Thus the British turned the social ownership and management of forest into State ownership and management. This alienated the tribal communities and forest-dwellers began to look upon forests as State property and began to exploit it legally and illegally whenever and wherever possible. Gradually the Government tightened its hold over the forests by enacting stricter laws. Forests were classified into (a) reserved forests, (b) protected forests and (c) village forests, the last were meant for the local use by the communities. Several acts were declared as forest offences, punishable under law. Lip service was paid to environmental stability and the welfare of tribal communities. Howver, in actual practice, revenue from forest was always the main consideration. Gradual extension of Government authority over forest resulted in the curtailment of the rights of tribal communities over forests. The traditional rights of these communities were first termed as " rights and privileges ", later on they became " rights and concessions" and finally, they are treated as only " concessions " to be changed at the sweet will of the Government. All this has adversely affected tribal life and economy. Tribals who once boosted of being kings of forests, now lament that they are only Serfs and slaves in the forest.

Two scholars have described the effect of deforestation on hunter-gatherers as " from decline to extinction ". They point out that till the early decades of this country, about a dozen communities in the Indian subcontinent depended on the original mode of sustenance of human population viz. hunting and gathering. The abundant rain fall and rich vegetation of their tropical habitats facilitated the reproduction and subsistence almost exclusively through the collection of roots, fruit and the hunting of small game. Many hunting gathering communities were not numerous enough to actively resist the social and economic changes that followed State forest management.

Forced sedentarization and the loss of their habitat induced a feeling of helplessness as outsiders made greater and greater inroads into what was once an undisputed domain. The commercialisation of forests and restrictions on local use led to a precipitous fall in their population, for example, the population of Birhor tribe declined from 2340 in 1911 to 1610 in 1921.[25]

The same policy continued even after India became independent in August 1947. The stress on commercial exploitation of forests witnessed a steep rise in the process of development initiated by the Government.

What took place in India also took place in all the colonized countries.[26] All these countries treated their forests as an important source of revenue. Export of forest produce increased after these colonies became independent. Massive deforestation not only affected tribal populations but also led to overall degradation as witnessed in the case of Ethiopia. It is estimated that Ethiopias closed canopy forest cover has fallen from 40 per cent to 3 per cent of the land area since the beginning of this century. In no other country in Africa is the impact of deforestation more severe. Deforestation in Ethiopia has been recognized as a major problem for decades. Under Haile Selassie, the provincial governors were personally appointed and forest exploitation was in their gift. This encouraged massive exploitation of forests.[27]

The effects of deforestation in the Sahelian and Sudanian zones of West Africa have also been documented[28].

Anti-Deforestation Movements

Tribal communities have lived in a symbiotic relationship with forests. Almost all the tribes believe in the permanence of life. According to their philosophy, even the ancestors live with them in the form of spirits. After their death they will also live with their progeny in the form of spirits. They believe that natural resources like land, water and trees are a treasure to be protected by each generation for the next one. This philosophy has led them to adopt ways of what is now called sustainable development. They have always resisted deforestation for commercial purposes. It is interesting to take a brief review of such movements.

India

The first known movement against deforestation was not led by any tribe but by a non-tribal community living in a semi-arid area in India. This took place in 1730. The king of a small State Jodhpur in Rajasthan, orddered mass cutting of a local tree

'Khejri'. This tree was regarded as sacred by the followers of a religious sect. The tree also provided them green fodder in winter which was the only green fodder available in the area. The followers of this sect called Bishnoi resisted the felling of trees by hugging them and in the process 363 men and women were axed to death in the village Khegadli. The king had to give up and to rescind the order. [29]

Another mass movement against deforestation was also led by persons not belonging to the tribal communities though some persons from the Bhutia tribe did participate in the movement. This took place in the Himalayan region of India. Villagers who were refused permission to cut a single ash tree to make agricultural implements were shocked to learn that the Government had given permission to a sports goods factory to cut 50 trees and successfully resisted the attempt to cut trees by hugging them. The movement came to be known as 'Chipko' movement as the local word for hugging is 'chipko.' [30] The movement rapidly spread to the entire region. Women were very active in all these activities. Activists moved from village to village spreading the message through songs, religious discourses, sheet plays etc. A poet described the method in the short poem that soon became a popular theme.

" Embrace the trees and
Save them from being felled,
The property of our hills,
Save them from beinglooted."

In the early stages, the movement was mainly economic and centered around the demands of replacing the contract system of forest exploitation with forest labour co-operatives and providing raw materials to local forest based industries at concessional rates. Later on, there was a demand to ban the felling of trees in ecologically sensitive areas.

Still later, came the demand for ban on felling of green trees for 10 years in the catchment areas of the rivers in the region. This was in direct conflict with the concept of forestry by the officials who regarded resin, timber and foreign exchange as the main benefits of the Himalayan forests as against soil, water and pure air by the people. In April 1981, the Government banned felling of green trees in areas over an altitude of 1000 metres.

People in other States in India, including members of the tribal communities are also adopting chipko technique to resist deforestation.

In the State of Orissa, members of tribal communities are carrying on agitation since 1983 to protect a natural forest situated in an area known as Gandhmardhan. Large stock of bauxite is estimated to be found underneath this natural forest. A plan to clearfell the entire forest and to start mining operations has been made and the Bharat Aluminium Co. has been entrusted with the task. However, members of the tribal communities have organized Gandhamardan Protection Conference. The people are offering Satyagrahas to protest against the proposed plan and its implementation. [31].

Members of tribal communities in Bastar, the district with highest concentration of tribal population in India, are resisting the destruction of their *Nistari* forests which are generally reserved for the use of local tribal community. The Government plans to clear natural forests and replace them with high income yielding species like pine and eucalyptus. This is opposed by the members of the tribal community. [32]

Malaysia :

The members of Dayak tribe in the hilly areas of Sarawak, Malaysia have raised rough barricades to halt logging in their areas. The Government has undertaken a massive programme of exploiting the natural forests in this area. The valuable Mahogany wood and other valuable woods would be exported to Europe and Japan. The indigenous communities in Penang island petitioned the Sarawak Government to halt these operations. However, the politicians are deeply involved in the logging. The members of the indigenous tribe had no way to protest except by taking direct action to stop tree felling. In March 1987, they erected rough barricades and successfully prevented the cutting of the entire forest. [33] In October 1987 the Sarawak Government resorted to mass arrests. The Government is doing its best to intimidate the tribals into giving up their agitation. The area is flooded with military and paramilitary forces. However, the people are rebuilding the blockades and the movement continues. [34]

Thailand :

Villagers in Noan Larn reserved forest in Si-Saket are agitating against the concessions given to a local company to grow eucalyptus in this reserved forest. [35] Thailands once abundent forests covered about 27.4 million hectares, about 53 per cent of the total land in 1961. By 1985, only 29 per cent of the land is under forests. Recently people are organising massive demonstrations and physically obstructing the transport of logs.

Philippines :

Members of Isnog tribe in Philippines have submitted a petition to the new President, calling a halt to the logging of their forests. They have pointed out that for the past 20 years their forests have been systematically destroyed, generating huge wealth for people who live in Manila while disrupting the environment on which their lives and culture depend. They are opposing deforestation because without trees they will not be able to survive [36] Members of Bontoc and Kalinga tribes are also organizing protest movements against deforestation in their areas.

Summary and Conclusions :

The all pervading and accelerating process of deforestation is not only an environmental hazard but also disastrous to the survival of the hunting and gathering communities, particularly those living in the hitherto inaccessible areas like Amazon region. One of the major causes of deforestation is the commercial exploitation of forests. Large demand for timber and wood for paper pulp has resulted in the expansion of multi-nationals into the area. Demand for meathas also let to the establishment of ranches in the forest areas. The giant companies are trying to deforest large areas in the south-American and Asian countries.

The Government of several decolonized countries also look upon forests as a major revenue earning resource. These governments are formulating and implementing forest policies intended to exploit natural forests.

Indigenous communities are the major victims of this process of deforestation. They have lived in symbiotic relationship with the surrounding forests. These communities treat forests as a treasure to be protected in the interests of future generation.

Their simple lifestyle helps to keep the level of exploitation low. Deforestation deprives these communities of a major source of livelihood. It adversely affects their culture. Contacts with loggers and other newcomers bring several new diseases, resulting in the loss of tribal lives.

However, [members of tribal communities have begun to resist this process of deforestation. Several movements and agitations are being organised by the members of the tribal communities in different contries. There is a new awakening about environmental stability among the intellectuals and to a lesser extent, among the policy makers. Environmental considerations have attracted the attention of the environmentalists htowards the method of sustainable development followed by the triba communities. Large number of envinl ronmental groups are supporting the anti-deforestation protests by the tribal communities. One hopes that the two-edged pressure from tribal communities and the environmentalists will be able to check the process of deforestation particularly in the regions habitated by the tribal communities and thus save these ancient communities from doom and extinction.

Anthropologists have always been in the forefront of campaigns to protect tribal communities. It is for them to do their best to halt the process of deforestation and save the tribal communities from doom and demise.

Notes and Reference :

1. *Indigenous Peoples : A Global Quest for Justice,* A Report for the Independent Commission on International Humanitarian Issues; Zed Books Ltd., London, 1987, p. 6.
2. *UNEP, The State of the World Environment,* Nairobi, 1987 P. iv.
3. *The Global* 2000 *Report to the President,* Penguin Books, New York, 1982, p. 117.
4. Ibid – pp. 128–129.
5. Ibid – pp. 126–129.
6. Eckholm Erik, *Planting for the Future : Forestry for Human needs,* World Watch Paper 26, World Watch Institute, Washington D. C., 1979, p. 19.
7. *The Tropical Forestry Action Plan,* FAO, UNDP, World Bank and World Resources Institute, Washington, 1987, p. 4.
8. Timberlake Lloyd, *Africa in Crisis : The causes, the cures of Environmental Bankruptcy,* International Institute for Environment Development, London 1985, p. 61.
9. *The Global* 2000 *Report,* op cit, p. 402.
10. Canfield Catherine, *Tropical Most Forests : The Resource, The People, the Threat,* International Institute for Environment and Development, London, 1985 (Reprint) pp. 17–18.

11. *The Vanishing Forest, the Human Consequences of Deforestation,* Independent Commission on International Humanitarian Issues, Zed, Books, London 1986, p. 28.

12. Guleria Amar, Gupta Tirath, *Non-Wood Forest Products in India : Economic Potentials,* Oxford I B H Publishing Company, Bombay pp. 133–34.

13. Clay Jason W., "Yahgan and Ona- The Road to Extinction." in *Cultural Survival Quarterly,* Vol. 8, No. 3, Fall 1984, pp. 5-8.

14. *The Vanishing Forest,* Op cit, P. 71.

15. Reed Richard, "The Mataco of Argentina" in the journal mentioned in fn. 13, p. 9.

16. Maybury-Lewis, Howe James and David, " The Indian Peoples of Paraguay," *Cultural Survival Special, Report No.* 2., Peterborough N. H. 1980.

17. Rich Bruce, " Time Running Out for Mexico's Last Tropical Forest.' *Cultural Surivival Quarterly,* Volume 6, Number 2, Spring 1982, pp. 13-14

18. Endicott Kirk, " The Effects of Logging On the Batek of Malaysia", in the Journal mentioned in fn. 17,pp. 19-20.

19. Hart John A, Hart Terse B, " The Mbuti of Zaire" in the Journal mentioned in fn. 13, pp. 18-20.

20. Eder James F, The Batek of the Philippines" and Headland Thomas N. " Agta Negritos of the Philippines", both in the journal mentioned in fn. 13, pp. 26-28 and pp. 29-31 resp.

21. *The State of India's Environment 1984-85, The Second Citizenes' Report,* Centre for Science and Environment, New Delhi, 1985,-p. 80.

22. Whitaker Romulus, *Endangered Andamans,* World Wildlife Fund, New Delhi, 1985.

23. *The State of India's Environment* 1982, *A Citizens' Report Centre for Science and Environment, New Delhi,* 1982, *see* A statement of shared conern.

24. For details see Kulkarni Sharad, Forest Legislation and Tribals, Comments on Forest Policy Resolution *Economic and Political Weekly* Vol. XXII, No. 50, Dec. 12, 1987, pp. 2143-48.

25. Guha Ramchandra and Gadgil Madhav, *State Forestry and Social Conflict in British India.* A Study in the *Ecologoical Bases of Agrarian Protest*, Indian Institute of Science, Bangalore, Mimeo, 1988.

26. For a brief review of forest policies see Shepherd Gill, " Forest Policies, Forest Politics, *Social Forestry Network,* paper 3 a, October 1986.

27. (i) Timberlake LLOYD, *Africa in Crisis,* op cit, pp 23-26,.

(ii) Adams Martin E, " Community Forestry and Forest policy in Ethiopia, Some preliminary thoughts, " *Social Forestry Network,* Newsletter, October 1986, pp. 30-39.

28. Gorge Jean Steeds David, *Desertification in the Sahelian and Sudanian Zones of West Africa* World Bank Technical paper. No. 61, 1987.

29. Bishnoi R. S. " Conservation as Creed", paper presented at the National Seminar on Control of Drought, Desertification and Famine, India International Centre, New Delhi, May 17-18,1986.

30. For details see Shiva Vandana and Bandyopadhay, J. *Chipko : India's Civilisation at Response to the Forest Crsis,* INTACH, New Delhi, 1986.

31. Taken from an article in Hindi by Naik Vipul " Jungle Bachane ki Anolkhee Ladai ka Ek Naam Hai Gandhmardan". *Jharkhand Darshan* No. 1, January-March 1988, pp. 11-12.

32. George Alexander, " The Tribals are losers", *Probe,* October 1982, pp. 66-68.

33. *Survival International News,* No. 18 London 1987, p. 1.

34. *Survival International News,* No. 19 London, 1988, p. 2.

35. *Union for Civil Liberty Newsletter,* Bangkok, July -September 1987-p. 15.

36. In the source quoted in fn. 33, p. 2.

A Study of Employment and Income Pattern of Tribals in Pune District of Maharashtra

S'Shri D. V. KASAR, A. R. KALE and P. P. PAWAR

Introduction

Several programmes have been launched both by the Central and State Government to ameliorate the socio-economic conditions of tribal community since the beginning of planned development in the country. The economic studies concerning to various aspects of farm and household economy of tribals may provide useful information which would serve as a feedback to modify and implement development schemes for the benefit of this weaker section of the society. It is in this context, the attempt has been made in this paper to examine the employment and income pattern and to identify the factors influencing these economic parameters in respect of Mahadeo Koli tribals in Pune district of Maharashtra.

Methodology

A sample of 100 tribal house holds comprising 25 each belonging to landless, small (below 2.0 ha.) medium (2.01 to 4.0 ha). and large (above 4.0 ha.) categories and spread over five villages of Ambegaon tehsil in Pune district was drawn by simple randomization for the study. The data on employment and income aspects of sample tribal households were gathered for the year 1985-86 by survey method with the help of a specially designed schedule for the purpose.

The simple tabular method of analysis was used to study the factual information on employment and income of sample tribal households. The gross family employment and income functions were estimated by using multiple linear regression analysis technique. The results so obtained are briefly summarised as under.

Results

1. Average Annual Employment of a Male worker.

The details regarding average annual employment of an average male worker of the sample tribal households are given in Table -I.

TABLE I

Average annual employment of a male worker of sample tribal households (1985-86)

(Days)

Sr. No.	Particulars of employment	Landless	Small	Medium	Large	Overall
1.	Total farm employment	211.17 (57.85)	144.20 (39.50)	194.50 (53.28)	166.32 (45.46)	179.04 (49.05)
2.	Total non-farm employment	59.68 (16.35)	119.10 (32.63)	78.94 (21.62)	133.10 (36.46)	97.70 (26.76)
3.	Total employment	270.85 (74.20)	263.30 (72.13)	273.44 (74.19)	299.42 (82.03)	276.75 (75.81)
4.	Unemployment	94.15 (25.80)	101.70 (27.87)	91.56 (25.09)	65.68 (17.68)	88.25 (24.19)
	Total days	365 (100)	365 (100)	365 (100)	365 (100)	365 (100)

(Figures in the parantheses indicate the percentages to the respective totals.)

It is seen that the total annual employment of a male worker at the overall level was 276.75 days i. e. 75.81 per cent of the total days in a year. This means that the period of unemployment of an average male worker came to 88.25 days i. e. 24.19 per cent. The period of empoyment of a male worker. ranged from 263.30 days in smal size class to 299.42 days in large size class of tribal households.

It is further observed that the farm employment had a major contribution to the total employment of tribal households. The farm employment of a male tribal worker was maximum i. e. 211.17 days in the landless class followed by medium

Associate Professor (P. G.), Research Scholar and Junior Research Assistant, Department of Agril. Economics, Mahatma Phule Agril. University, Rahuri, Dist. Ahmednagar (M. S.) respectively.

size class (194.50 days), large size class (166.32 days) and small size class (144.20 days). The total farm employment, on an average came to 179.04 days i. e. 49.05 per cent of the total days in a year.

The total non-farm employment which included the employment on account of Employment Guarantee Scheme, business and services, forest produce collection and other miscellaneous works such as coal making and cutting of *Karwi* trees and transportations of *Karwi* wood etc. ranged from 59.68 days in landless class to 133.10 days in large size class with an overall average of 97.70 days.

It is thus clear that a tribal male worker was employed on an average for 276.75 days in a year. Of this, roughly two-third of the employment was from farm activities while the rest of the employment was from non-farm activities as indicated above. The total employment of a male worker increased with an increase in the size class of tribal farms. However, in case of landless, the proportion of total farm employment was relatively more because of their less involvement in the non-farm activities. It is also seen that the average tribal male worker of landless and medium size class had relatively more farm employment while that of small and large size class had relatively more non-farm employment.

2. Average Annual Employment of a Female Worker.

Table II shows the information on average annual employment of a female worker for the year 1985-86 according to the size classes of tribal households.

TABLE II

Average annual employment of a female worker of sample tribal households (1985-86)

(Days)

Sr. No.	Particulars of employment	Landless	Small	Medium	Large	Overall
1.	Total farm employment	197.57 (54.12)	165.83 (45.43)	196.83 (53.92)	205.11 (56.19)	191.13 (52.36)
2.	Total non-farm employment	42.22 (11.56)	39.74 (10.88)	40.96 (11.22)	21.77 (5.96)	36.17 (9.91)
3.	Total employment	239.79 (65.28)	205.77 (56.32)	237.09 (64.95)	226.88 (62.15)	227.30 (62.27)
4.	Unemployment	125.21 (34.32)	159.43 (43.67)	127.61 (34.96)	138.12 (37.85)	137.70 (37.73)
	Total days	365 (100)	365 (100)	365 (100)	365 (100)	365 (100)

(Figures in the parentheses indicate the percentages to the respective totals.)

The total annual employment of a female worker, on an average, was 227.30 days i. e. 62.27 per cent of the total days in a year. The period of employment ranged from 205.77 days i. e. 56.32 per cent in small size class to 239.79 days i. e. 65.28 per cent in landless class. The period of unemployment, on an average worked out to 137.70 days i. e. 37.73 per cent of the total days in a year. Of the total employment, the share of total farm and non-farm employment on an average worked out to 84.09 and 15.91 per cent respectively indicating that farm activities were the prime source of employment to the female worker of tribal households. The total employment of the female worker was maximum in landless class followed by medium, large and small size class of tribals.

On detailed examination of data, it is seen that the total farm employment of a female worker, by and large, increased with an increase in the size class of tribal farms. The total non-farm employment was more or less the same in landless, small and medium size classes of tribals with a significant decline in large size class of tribal farms indicating that female worker of a large size class had lesser preference to E. G. S. works on account of relatively more employment on their own farms.

3. Employment Function of the Sample Tribal Families:

Employment function has been estimated by fitting a regression equation to the data on annual gross family employment in mandays (Y) as a dependent variable and gross cropped area in hectares (X_1) cash expenditure on crop and livestock enterprises in rupees (X_2) and family size adult units (X_3) as independent variables. The estimated multiple linear regression equation is as under.

$$Y = 110.83 + 24.92 X^{1*} + 0.04X_2$$
$$(13.53) \quad (0.39)$$
$$NS + 130.98 X_3^{***}$$
$$(20.33)$$

$n = 75, R = 0.6864, R^2 = 0.4712,$
F ratio = 21.08***
Y = 872.13 (Mandays).

(Figures in the brackets are the standard errors of respective coefficients).

NS=Non Significant * = Significant at 10 per cent level and *** = Significant at 1 per cent level.

The results reveal that the gross cropped area (X_1) and family size in adult units (X_3) showed significant positive association with the gross family employment of the sample tribal farms. The cash expenditure on farm enterprises (X_2) however depicted non-significant positive association with the employment.

The regression coefficient of land variable (X_1) is 24.92 which indicates that the increase in gross cropped area by one hectare, ceteris paribus, the gross family employment of the sample tribal farms would significantly increase by 24.92 mandays. Similarly the increase in family size by one adult unit the annual employment of the sample tribals would significantly increase by 130.98 mandays. The investment of cash expenditure in farm activities could not provide the significant additional employment in view of the primitive agriculture and the natural problems in crop and livestock raising in the area under study. The above three factor together explained 47 per cent of the total variation in the gross family employment of the sample tribal household. The factors responsible for unexplained variation in this case provide a further scope for investigation.

4. Average Annual Gross Family Income.

Table III presents the data on average annual gross family income from different sources to the sample tribal families according to their size classes during the year 1985-86.

It is seen that the total income from different sources was Rs. 4602, Rs. 5796.80, Rs. 5413.49, Rs. 6608.80 in case of landless, small, medium and large size classes of tribals respectively. At the overall level, the gross family income worked out to Rs. 5605.34. The average gross family income was more in large size class followed by small, medium and landless size classes of ribal families.

The wage income had the larger share in the gross income of the landless class. The wage income declined with an increase in the size class of tribals. The income per adults unit worked out to Rs. 1334.52 at the overall level. Interestingly, the income per adult was the highest in the landless class followed by large, medium and small size classes of tribal households. It is seen that the bulk of the income of landless tribals was through the wage income and sale of forest products without having any investment in farm activities.

TABLE III

Average annual gross family income of the sample tribal famils from different sources (1985-86)

(Rs.)

No. Sr.	Particulars	Landless	Small	Medium	Large	Overall
1.	Farm business income	—	800.00 (13.92)	1280.28 (20.63)	1519.40 (22.98)	899.92 (16.05)
2.	Income from livestock (at working cost)	54 (1.17)	51.4 (0.89)	768.5 (14.19)	525.4 (7.95)	349.82 (6.24)
3.	Business and services	264 (5.73)	2024.00 (35.23)	1300.00 (26.01)	2668.00 (40.37)	1564.00 (27.90)
4.	Wages of human labour	3420.00 (74.31)	1506.00 (26.21)	782.00 (14.44)	604.00 (9.13)	1578.00 (28.15)
5.	Income from forest produce	792.00 (17.20)	1207.40 (21.01)	1048.00 (19.35)	1172.00 (17.73)	1054.85 (18.81)
6.	Miscellaneous	72.00 (1.56)	208.00 (3.62)	235.00 (4.34)	120.00 (1.81)	158.75 (2.83)
7.	Total income	4602.00 (100)	5796.80 (100)	5413.49 (100)	6608.80 (100)	5605.34 (100)
8.	Income per adult unit.	1453.66	1271.22	1295.09	1368.28	1334.52

(Figures in the parentheses are the per centages to the respective gross family incomes).

5. Gross Family Income Function :

An attempt has also been made to establish the gross family income function of the sample tribal households. For this purpose, a multiple linear regression equation was fitted to the data with average annual gross family income in ruppes as a dependent variable (Y) and four independent variables viz., gross cropped area in hectares (X_1), non-farm employment in mandays (X_2), cash expenditure on crop and livestock production in rupees (X_3) and family size in adult units (X_4.) The estimated equation together with its summary statistics is as under.

$$Y = -890.44 + 922.28\,X_1^{**} + 3.97\,X_2^{**} + 1.05\,X_3^{***} + 650.02\,X_4^{***}$$

(533.29) (1.7 (0.39) (235.0)

$n = 75$, $R = 0.6379$, $R^2 = 0.4070$, F ratio = 12.01***.

Y = 5605.34 (Rupees)

Figures in brackets are the standard errors of respective coefficients

** = Significant at 5 per cent level and

*** = Significant at 1 per cent level.

The regression coefficients of all the variables were positive and significant indicating that the average gross family income of sample tribal households has been positively influenced by the above said four independent variables.

The coefficient of land (X_1) indicates that an increase of farm size by one hectare, ceteris paribus, the gross family income could increase by Rs. 922.28 under the existing level of technology. The coefficient of non-farm employment in mandays (X_2) indicates that the gross family income will increase by Rs. 3.97 if an additional non-farm employment of one manday is provided to the average sample tribal household. Similarly, the coefficients of cash expenditure, on farm activities (X_3) and family size in adult units (X) showed the significant positive association with the gross family income. These four independent variables have jointly explained about 41 per cent of the total variation in the average gross family income of the tribal households.

Conclusions

To recapitulate the whole, it can be said that the annual total employment in case of an average male and female worker of tribal households was 276.44 and 227.30 days respectively. The share of total farm and non-farm employment in respect of male worker was 64.69 and 35.31 per cent while that of a female worker was 84.09 and 15.91 per cent of the total annual employment respectively.

The farm activities were the major source of employment. It is found that additional gross cropped area and family size in adult units have significant influence over the annual employment of the tribal households.

As regards the income, wages of human labour, income from business and services, forest produce collection and farm business income were the major sources. Per family annual gross income on an average worked out to Rs. 5605. There existed a scope to increase the average annual gross family income of tribal households with an increase in gross cropped area, non-farm employment and cash expenditure in crop and livestock activities in the area under study.

The study therefore suggests to undertake the livestock production activities, establishment of agro-industries based on local manpower and forest resources, development of social forestry and plantation of horticultural crops in order to generate additional sources of employment and income to the tribal households in the area under study. The tribal sub-plan activities may be strengthened accordingly for the benefits of this class of the society.

Constraints in Tribal Agricultural Development in Surgana Taluka of Nasik District

H. S. PAWAR and
R. P. PATIL
Communication Centre
Mahatma Phule Agricultural
University, Rahuri 413 722 (India)

Abstract

In tribal agricultural development, a considerable gap in use of improved technologies exist because of numerous constraints faced by the tribal farmers. The main constraints faced by them were high cost of required inputs for improved methods, lack of irrigation facilities, lands are slopy and unbunded, fragmented land holdings, non-availability of required inputs intime and information on improved methods of farming is highly technical, ununderstandable and non-availability of transport and communication facilities all the year round.

Introduction

There are number of tribal communities in Maharashtra, who live either in dense forest or on mountains of the Sahyadri and the Satpuda. They are concentrated in three regions viz., western, eastern and northern regions. Maharashtra stands sixth in the country to the size of tribal population and shares about 7.3 per cent of its total population.

The tribal population in Maharashtra is about 57.7 lakhs. Nasik district has tribal population of about 7 lakhs. Surgana taluka has the tribal population 76,024 (91.77 per cent). The major tribe in Nashik district particularly in Surgana taluka is *Kokna* which is of agriculturists. As per 1971 census, the population of *Kokna* tribe in Surgana block is 40,820 (61.00 per cent[1]). This tribe subsists mainly on agriculture and forest. Paddy, *nagali* (finger millet) and *varai* (common millet) are mainly grown by them. The average yields of these crops on their farms are very low. The low yield level in tribal agriculture is due to the small size of farms, fragmented lands, religious beliefs, non-availability of irrigation, lack of communication and transport facilities, lack of technological know how, lack of modern inputs and capital [5, 6]. The use of modern inputs and adoption of improved agricultural technology in tribal farming system is undoubtedly more important in increasing farm productivity.

The development in tribal farming system is equally important for the overall development of the tribal people, since the tribal population is about 7 per cent of the total population of the country. The tribal farming system in a hilly tract depends mainly on its agro-climatic complex, type of land, irrigation facilities and traditional outlook in the area[3]. These tribals still continue to live a primitive life as they used to live centuries ago, despite of all the big changes that have taken place in the neighbouring civilised regions. Though steeped in poverty and ignorance many times, they resist to change the age-old pattern of their life even if it does them good.

The whole situation reveals that, the tribal farming system is traditional one, tribals are following the same age-old practices of crop production. In present study an attempt is made to study the constraints in development of tribal agriculture.

Materieals and Methods

The present investigation was carried out in the tribal area of Surgana taluka of Nasik district in Maharashtra State. Out of 156 villages in the block, 15 villages were selected by using nth number method of random sampling for the study. A list of tribal farmers from the selected villages was prepared. From the list of farmers, 200 farmers were selected by simple random sampling method with proportionate allocation.

After selection of respondents the data on constraints in tribal agricultural development was collected by survey method with the help of specially designed schedule. The data was analysed by calculating frequency and percentages.

RESULTS AND DISCUSSION

Tribal farmers were asked about the constraints faced by them in the agricultural development. Knowledge of constraints faced by them will be helpful in designing. the various agricultural development programmes. The constraints pertaining to the economic, social, situational, organizational and technological aspects were identified and the related information was sought from the farmers. The nature of constraints faced by the tribal farmers is presented in Table 1.

1. Economic constraints

Ninety seven per cent of tribal farmers have expressed that agricultural inputs were costly. The constraint of inability to purchase improved seeds, fertilizers, insecticides etc. due to poverty was faced by 86.00 per cent of tribal farmers. Tribal farmers reported constraints such as no complimentary occupation available to farming in slack seasons, non-availability of other source of income for agricultural development, tedious procedure of loaning, were 82.00, 64.00 and 63.00 per cent respectively. Only 19.00 per cent of tribal farmers were facing constraints of inadequate draft power. These results are in agreement with earlier workers[4]

2. Social constraints

Inability to have agricultural progress in view of negligence to their community, was a social constraint expressed by 46.00 per cent of the tribal farmers. Majority of the villagers do not cultivate land by improved method as a social constraint opined by 2.00 per cent of the tribal farmers.

3. Situational constraints

Almost all the tribal farmers (97.00 per cent) were facing the constraint of lack of irrigation facilities. A very large proportion of the tribal farmers (93.00 per cent) was facing the constraint that their lands are slopy and un-bunded; while a considerable proportion, 68.00,62.00 and 49.00 per cent of the tribal farmers were facing constraints like fragmented land holdings, less cultivable land and unproductive lands respectively. Non-availability of transport and communication facility all the year round was a constraint reported by 25.00 per cent of the tribal farmers in the agricultural development. Present findings are similar to those reported by earlier workers.[2, 3].

4. Organizational constraints

Majority of the tribal farmers (76.00 per cent) reported that, supply of inputs needed for agricultural production programme was inadequate and was not timely. Non-availability of timely information of different developmen schemes and their likely facilities, incentives etc. was faced by 58.00 per cent of tribal farmers. The tribal farmers have expressed the organizational constraints viz., officers negligence towards small farmers, difficulty in lifting the inputs from long distance, non-availability of timely information on improved methods were 53.00, 48.00 and 42.00 per cent respectively, while 6.00 per cent of tribal farmers reported the constraint of wastage of time and money in aceruing the benefits of Government schemes.

5. Tehnological constraints

Twenty seven per cent of the tribal farmers were facing technological constraint of lack of knowledge on use of improved seeds, fertilizers etc. Similar results were obtained by other workers.[1]

The information on improved methods of farming is highly technical and un-understandable was the technological constraint faced by 25.00 per cent of the tribal farmers, while 22.00 per cent farmers reported that the improved methods of farming are risky.

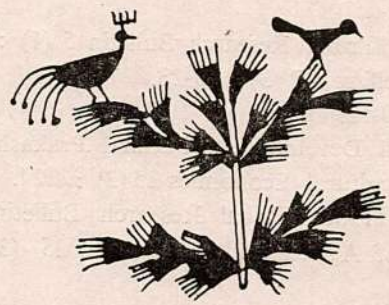

S (Y) 618–10

TABLE 1

Distribution of tribal farmers according to constraints faced by them

Sr. No.	Constraints	Number	Per cent N=200
	1. *Economic constraints*		
1	High cost of required inputs for improved methods.	194	97.00
2	Inability to purchase improved seeds, fertilizers, insecticides, etc.	171	85.50
3	No complimentary occupation available to farming in slack seasons.	163	81.50
4	Non-availability of other source of income for agricultural development	127	60.53
5	Tedious procedures of credit/loaning	126	63.00
6	Inadequate draft power	37	18.50
	2. *Social constraints*		
1	Inability to have agricultural progress in view of negligence to our community	91	45.50
2	Majority of the villagers don't cultivate land by improved methods.	4	2.00
	3. *Situational constraints*		
1	Lack of irrigation facilities	194	97.00
2	Lands slopy and un-bunded	185	92.50
3	Fragmented holdings of land	135	67.50
4	Less cultivable land	124	62.00
5	Unproductive lands	98	49.00
6	Non-availability of transport and communication facility all the year round.	49	24.50
	4. *Organizational constraints*		
1	Non-availability of required inputs in time.	152	76.00
2	Non-availability of timely information on different development schemes and their benefits.	115	57.50
3	Officers' negligence towards small farmers	107	53.80
4	Difficulty in lifting the inputs from long distance.	96	48.00
5	Non-availability of timely information on improved methods.	84	42.000
6	Wastage of time and money in accruing the benefits of Government schemes.	13	6.5
	5. *Technological constraints*		
1	Lack of knowledge on use of improved seeds fertilizers, etc.	54	27.00
2	Information on improved methods of farming in highly technical and un-understandable.	51	25.50
3	Improved methods of farming are risky	44	22.00

LITERATURE CITED

1 Bhilegaonkar and Wangikar (1980) " Tribal Research Bulletin 5 (1) : 11-18.

2 Chaudhari, N. G. (1980), Social Welfare 27 (3) : 20-23.

3 Huda, M. (1980) Yajana 24 (6) : 10-12.

4 Kulkarni (1974). Problems of Tribal Development. Parimal Prakashan, Tilak Road, Aurangabad 1 : 34.

5 Sahu, B. N. (1970), Indian J. of Agricultural Economics 25 (3) : 224.

6 Sangle, G. K. and Kulkarni, R. R. (1980), Tribal Research Bulletin 3 (4) : 15-18.

7 Sisodia, J. S. et. al. (1970) Indian J. of Agricultural Economics 25 (3) : 190-193.

Impact of Tribal Sub-Plan Projects On Tribal Economy in Tamil Nadu---An Overview

Dr. S. MAHALINGAM

Introduction

With the advent of Fifth Five Year Plan, a new concept of Tribal Development was evolved, known as the Tribal Sub-Plan for areas of tribal concentration in our country. The Tribal Sub-plan areas are initially carved but to include all the scheduled areas and tahsils or blocks with more then fifty per cent of tribal population. At present, the Tribal Sub-Plan is in operation in 17 States and 2 Union Territories in India. The left-out six States and Union Territories namely Arunachal Pradesh, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Lakshadeep and Dadra and Nagar Haveli have majority tribal population and these States/Union Territories do not stand in need of a separate Tribal sub-plan. On the whole, the Tribal sub-plan covers 184 Integrated Tribal Development projects, 256 Pockets of Tribal concentration 8 clusters and 73 projects for primitive tribal groups covering about 5.01 lakhs Sq. km. and catering to a scheduled tribe population of 372 lakhs in the country[1]. It is the level at which the entire developmental efforts have been integrated in the tribal areas. The basic thrust of tribal sub-plan was to enable at least 50 per cent of the tribal families to cross the poverty line and also to strengthen the existing infrastructure facilitties in the tribal areas. In this connection, all activities of Government and semi-Government organisations, financing and credit institutions and special sectoral programmes may be fully integrated in the Tribal sub-plan which should present a total picture of the development of the region. Hence the Tribal sub-plan is being aimed at comprehensive, development with focus on the individual tribal family[2]. An attempt is made, in this paper to examine the tribal sub-plan areas, tribal sub-plan projects and its consequences on the tribal economy in Tamil Nadu.

2. Profile of Scheduled Tribes in Tamil Nadu

The scheduled tribes in Tamil Nadu consist of 36 types of ribets such as Malayali Goundars, Todas, Valararas, Kotas, Irulas, Kurumbas etc., but predominant community among the tribes in the State are Malayali Goundars inhabiting in the contiguous hills in the districts of North Arcots Dharmapuri, Salem, South Arcot and Tiruchirapalli. As per the latest census, the tribal population in the State is 5.2 lakhs representing 1.07 per cent to the total population of Tamil Nadu. The literacy rate of the tribals is 20.45 per cent as against the general literacy rate of 46.7 per cent according to 1981 census. Among the tribals, 48.20 per cent per main workers, 3.11 per cent are marginal workers and 48.69 per cent are non-workers. Again 90.31 per cent of them live in rural areas and 9.69 of the tribals live in the urban areas. Of the total tribal population 50.80 per cent of them are males and the remaining 49.20 per cent are females. The districtwise tribal concentration in Tamil Nadu according to 1981 census is given in Table-I.

TABLE I

Area and Tribal Population by districts in Tamil Nadu as per1981 Census

Sl. No.	District	Area in Square Kilometre	Total population	Scheduled Tribe			Percentage of Scheduled Tribes to total population		
				Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Madras	130	32,76,622	—	5,373	5,373	—	0.2	0.2
2	Chengalpattu	7,903	36,16,508	36,874	9,176	46,050	1.7	1.7	1.3
3	South Arcot	10,894	42,01,869	51,960	1,815	53,775	1.5	0.3	1.3
4	North Arcot	12,268	44,14,324	89,557	4,133	93,690	2.8	0.4	2.1
5	Dharmapuri	9,622	19,97,060	44,986	1,088	46,074	2.5	0.6	2.3
6	Salem	8,650	34,41,717	1,21,193	1,251	1,22,444	4.9	0.1	3.6
7	Periyar	8,209	20,68,462	14,193	988	15,191	0.9	0.2	0.7
8	Coimbatore	7,469	30,60,184	20,487	1,871	22,358	1.5	0.1	0.7
9	Nilgiris	2,549	6,30,169	14,433	6,441	20,874	4.5	2.1	3.3
10	Madurai	12,624	45,35,897	8,778	4,868	13,646	0.3	0.3	0.3
11	Tiruchirappalli	11,095	36,12,320	44,627	3,667	48,294	1.7	0.4	1.3
12	Tanjavur	8,280	40,63,545	3,653	3,359	6,012	0.9	0.4	0.2
13	Pudukkottai	4,661	11,56,813	1,217	299	1,516	0.1	0.2	0.1
14	Ramanathapuram	12,590	33,35,437	4,189	2,428	6,617	0.2	0.3	0.2
15	Tirunelveli	11,429	35,73,751	8,801	3,153	11,954	0.4	0.3	0.3
16	Kanyakumari	1,684	34,23,399	5,862	496	6,358	0.5	0.2	0.5
	Total for Tamil Nadu ..	1,30,057	4,84,08,077	4,69,810	50,416	5,20,226	1.2	0.3	1.1

Source : Director of Census Operations, Madras 1.

From the Table-I, it may be seen that the concentration of tribal population is more in Salem district viz., 1.22 lakhs constituting about 23.5 per cent of the total tribal population in the State, next comes North Arcot district accounting for 18.0 per cent. South Arcot district occupies the third place (10.3 per cent). The fourth and fifth places go to Tiruchirapalli (9.9 per cent) and Dharmapuri. (8.9 per cent) respectively.

3. Tribal Sub-plan Areas in Tamil Nadu

In Tamil Nadu, though the tribal population is small, the State Government have taken special efforts towards the acceleration of Programmes for the development of Scheduled Tribes. Even in the early 1950's special programmes were taken up for the tribals and tribal areas which continued upto the end of Fourth Five Year Plan. With a view to bringing these hitherto unprivileged tribal classes to the main stream of national life, a new concept of tribal development was initiated, know as the Tribal sub-plan by the Union Government during the Fifth Five Year Plan. This concept was framed on the basis of integrated area development as a strategy to eliminate the developmental lag in the tribal areas. Initially, Tamil Nadu had some difficulty with this new concept to identify the tribal areas under the Tribal Sub-Plan. However, the modified area development approach was subsequently suggested by the planning commission in 1976 for identifying the tribal areas under the tribal sub-plan concept. Under this new modified Tribal sub-plan approach, contiguous pockets of at least 10,000 total population of which at least 50 per cent were tribals, were identified. On the basis of this new concept, nine Integrated Tribal Development Programme Areas were identified under Tribal sub-plan in the districts of Salem, North Arcot, South Arcot, Dharmapuri and Tiruchirapalli in order to help not less than 50 per cent of tribal families to tide over the poverty line in the State. Before the end of the Seventh plan period, the State Government have planned to enable at least 46,979 tribal families to cross the poverty line and to provide almost all infrastructure facilities to the tribals in the Tribal sub-plan areas.

At present, about 40 per cent of the tribal population alone reside in the Tribal sub-plan areas in the State. The rest of them are scattered in various areas. The tribals who live outside the Tribal sub-plan areas, spread throughout the State are in coverage under various on going programmes of the State Government as well as under the special programmes for primitive Tribes.[3] The tribal population covered by the Tribal sub-plan (ITDP) as per 1971 census and 1981 census is shown in table-II.

3. The Directorate of Adi Dravidar and Tribal Welfare, *Annual Tribal Sub-plan for 1986-87*, Madras, 1986, P-2.

TABLE II

Tribal Population unber Tribal sub-plan (ITD Ps) in Tamil Nadu

Sl. No.	Name of the the district	Name of the Tribal pockets (ITDPs)	1971 Census			1981
			Total population	Tribal population	% of Tribal population to total population	Census Tribal population (Estimate).
1	2	3	4	5	6	7
1	Salem	Kolli Hills	25,036	23,799	95.06	30,665
2	Salem	Yercaud Hills	30,816	16,823	54.59	21,676
3	Salem	Kalrayan Hills	17,038	16,038	94.19	20,665
4	Salem	Aranuthamalai	10,143	5,125	50 53	6,604
5	Salem	Pachhamalai	10,039	5,109	50.89	6,583
6	North Arcot	Jawadhu Hills	61,327	38,706	63.11	49,962
7	South Arcot	Kalrayan ,,	24,094	19,018	78.93	29,991
8	Dharmapuri	Sitheri ,,	26,991	13,606	50.41	23,076
9	Tiruchi	Pechamalai	11,930	6,922	58.02	20,835
		Total ..	2,17,414	1,45,146	66.76	2,10,057

Source :—The Director of Adi Dravidar and Tribal Welfare, "Annual Tribal sub-plan. 83-84", Madras, 1984, p. 8.

On the whole the percentage of tribal population to total population in the Tribal sub-plan Areas (ITDPs) in Tamil Nadu is more in Salem district than in the other districts viz., ranged from 50.53 per cent in Aranuthamalai to 95.06 per cent in the Kolli hills. Also maximum number of Tribal sub-plans are being implemented in the above district on account of more tribal concentration.

4. Tribal Sub-plan Projects in Tamil Nadu :—

The Integrated Tribal Development Programme has been envisaged as representing the total development effort in the identified Tribal sub-plan areas with the help of resources pooled from the State plan, central and centrally sponsored schemes, special central Assistance and Institutional finance. According to long term objectives, IRDPs are being prepared an implemented in the Tribal sub plan areas to narrow the gap between the levels of development of tribals and others as well as to improve the quality of life of the tribal communities. Among the immediate objectives, ITDPs have been introduced with a view to eliminate all type of exploitations, speeding up the pro cess for social and economic development, building up inner strength of the tribal people and improving their organisational capabilities. [4]

By considering these objects for trubal development in the State the size of the Tribal sub-plan is constantly increasing from year to year. For instance, the outlay for Integrated Tribal Development Programme under Tribal sub-plan was only Rs. 101.82 lakhs in the year 1976-77. But it was increased to the level of Rs. 153.00 lakhs in 1977-78, Rs. 200.00 lakhs in 1978-79, Rs. 254.00 lakhs in 1979-80, Rs. 345.25 lakhs in 1980-81, Rs. 392.00 lakhs in 1981-82, Rs. 451.36 lakhs in 1982-83 Rs. 600.58 lakhs in 1983-84, Rs.687.25 lakhs in 1984-85 and Rs. 761.51 lakhs in 1985-86. For 1986-87 the proposed outlay, for implementing Integrated Tribal Development projects is Rs. 945.77 lakhs which works out to 0.80 per cent of the total State plan outlay of Rs. 1191 crores. On the whole it is seen that the Tribal sub-plan outlay for the Integrated Tribal Development Programmes has registered more than seven fold increase in the State. The details of sectorwise allocation and Expenditure of Tribal sub-plan from 1976-77 to 1985-86 are stated in Table-III.

4. Dr. Bhupinder Singh *Occasional Papers on Tribal Development* New Delhi: 1981, pp-9-10.

TABLE

Sector - Wise Tribal Sub-plan

Sl. No.	Name of the Sector	1976-77		1978-79		1980-81	
		Outlay	Expenditure	Outlay	Expenditure	Outlay	Expenditure
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Agriculture	2.21 (2.17)	4.00 (4.25)	26.76 (13.38)	25.70 (15.22)	40.00 (11.58)	35.23 (13.16)
2.	Animal Husbandry	4.00 (3.92)	5.00 (5.31)	30.00 (15)	17.64 (10.44)	30.00 (8.68)	21.07 (7.87)
3.	Forestry	3.42 (3.35)	4.19 (4.45)	17.60 (8.8)	11.73 (6.94)	37.66 (10.90)	35.09 (13.12)
4.	Co-operation	16.13 (15.84)	15.00 (15.95)	10.00 (5.00)	7.87 (4.66)	50.55 (14.64)	34.80 (13.00)
5.	Minor Irrigation	1.55 (1.52)	— —	10.17 (5.08)	10.17 (6.22)	10.00 (2.89)	3.00 (1.12)
6.	Communication	66.35 (65.16)	50.00 (53.21)	32.47 (16.23)	21.67 (12.93)	54.28 (15.72)	50.16 (18.75)
7.	Village Industries	0.78 (0.76)	0.78 (0.82)	5.36 (2.68)	5.36 (3.27)	21.71 (6.28)	8.65 (3.23)
8	Education	0.22 (0.21)	10.00 (10.65)	21.20 (10.6)	21.20 (12.55)	28.30 (8.20)	28.00 (10.46)
9.	Health	5.85 (5.74)	3.00 (3.61)	15.30 (7.65)	15.30 (9.26)	40.00 (11.50)	25.19 (9.43)
10.	Social Welfare	1.31 (1.29)	2.03 (2.15)	10.77 (5.40)	10.77 (6.37)		
11.	Electrification	—	—	7.00 (3.5)	7.00 (4.14)	12.00 (3.49)	10.15 (3.88)
12.	Housing	—	—	3.37 (1.68)	3.37 (1.99)	0.35 (0.10)	—
13.	Drinking Water.	—	—	10.00 (5)	10.00 (5.92)	20.00 (5.81)	15.00 (5.60)
14.	Tribal Research and Development	—	—	—	—	0.40 (0.11)	1.18 (0.46)
15.	Other Scheme	—	—	—	—	—	—
	Total —	101.82 (100.00)	94.00 (100.00)	200.00 (100.00)	168.84 (100.00)	345.25 (100.00)	267.52 (100.00)

Source :—The Director of Adi Dravidar and Tribal Welfare, *Annual Tribal Sub-plan for 1986-87* Government of Tamil Nadu,

A look in the table-III shows that a good part of Tribal sub-plan allocation viz., not less than 65 per cent of total outlay and expenditure has been committed from 1976-77 onwards to the Integrated Tribal Development schemes in the Capital Intensive Sectors like Agriculture, Animal husbandry, Forestry, Communication, minor irrigation, power and village industries for the purpose of improving the socio-economic conditions of tribal communities in the State. Generally all the tribal development programmes implemented in the Tribal sub-plan areas have been family-oriented reaching out to each and every tribal family through a package of economic programmes, aimed at enabling them to live above the poverty line.

II

Allocation and Expenditure for Tribal Development in Tamil Nadu.

(Rs. in lakhs)

1981–82		1982–83		1983–84		1984–85	1985–86
Outlay 9	Expenditure 10	Outlay 11	Expenditure 12	Outlay 13	Expenditure 14	Outlay 15	Outlay 16
44.00 (11.20)	22.73 (6.18)	71.16 (15.76)	30.00 (14.97)	76.00 (12.65)	29.10 (6.20)	62.50 (9.09)	92.26 (12.11)
32.00 (8.14)	17.43 (4.74)	33.10 (7.33)	14.00 (6.98)	33.30 (5.58)	26.81 (5.71)	35.90 (5.22)	44.75 (5.88)
45.90 (11.68)	34.56 (9.41)	30.95 (6.85)	14.16 (7.06)	52.50 (8.75)	42.70 (9.10)	53.00 (7.71)	49.40 (6.48)
58.60 (14.92)	31.29 (8.52)	51.05 (11.31)	15.00 (7.48)	55.00 (9.15)	23.03 (4.91)	55.00 (8.00)	95.86 (12.60)
10.60 (2.69)	1.99 (0.54)	11.25 (2.49)	3.00 (1.50)	13.00 (2.16)	12.59 (2.68)	17.00 (2.98)	20.00 (2.62)
55.30 (14.08)	188.83 (51.42)	105.10 (23.28)	83.40 (41.62)	175.00 (29.14)	177.82 (37.91)	198.41 (28.87)	108.56 (14.25)
27.30 (6.95)	9.53 (2.60)	31.00 (6.86)	8.00 (4.00)	40.85 (6.80)	15.58 (3.32)	53.00 (7.71)	93.27 (12.25)
32.55 (8.28)	19.97 (5.45)	39.30 (8.30)	8.00 (4.00)	49.79 (8.30)	45.99 (9.80)	68.98 (10.03)	14.59 (1.92)
44.00 (11.20)	14.27 (3.90)	42.58 (9.43)	14.00 (6.98)	53.78 (8.95)	42.84 (9.13)	59.76 (8.70)	124.16 (16.30)
13.20 (3.36)	12.00 (3.26)	14.50 (3.21)	4.00 (2.00)	16.51 (2.74)	17.39 (3.70)	20.00 (2.91)	25.00 (3.29)
2.30 (0.80)	—	1.35 (0.29)	—	1.50 (0.26)	1.50 (0.31)	2.63 (0.29)	0.52 (0.06)
22.00 (5.60)	12.00 (3.26)	19.00 (4.20)	5.00 (2.50)	25.00 (4.16)	25.94 (5.53)	50.00 (7.29)	75.00 (9.85)
4.40 (1.12)	2.65	1.00 (0.22)	0.34 (0.16)	1.26 (0.20)	2.50 (0.53)	2.25 (0.32)	18.20 (2.39)
—	—	0.02 (0.04)	1.50 (0.25)	7.09 (1.20)	6.03 (1.28)	8.82 (1.28)	—
—	—	—	—	—	—	—	—
392.65 (100.00)	367.25 (100.00)	451.36 (100.00)	200.40 (100.00)	600.58 (100.00)	469.02 (100.00)	687.25 (100 00.)	761.57 (100.00)

Madras, 1986, pp. 212-216.

5. Impact of Tribal Sub-Plan Projects on Tribal Economy

In fact the Integrated Tribal Development Programmes are being implemented in the Tribal sub-plan areas by keeping the development of the tribal people as their central point of attention in order to help them to cross the poverty line. In this connection the annual target of Tribal sub-plan during the sixth plan period (1980-85) in the State was 3800 tribal families. Accordingly the number of tribal families who have been brought above the poverty line are steadily increasing every year. During the year 1980-81, 3,000 tribal families crossed the above line with the help of ITDPs in the Tribal sub-plan areas. Again this figure was increased to 3050 tribal families in the year 1981-82, 5621 tribal families in the year 1982-83 5879 tribal families in the year 1983-84, 11235 tribal families in the year 1984-85 and

9309 tribal families in the year 1985-86 (upto 31st October 1985)[5].

In addition, all the economic programmes introduced under the ITDPs in the Tribal sub-plan areas are to help in minimising incidence of exploitation in the fields of marketing, credit and distribution of consumer goods and in building inner strength in the tribal communities. Hence, various tribal development projects are under implementation in the Tribal sub-plan areas for the socio-economic development of tribal communities in the State. The impact of Integrated Tribal Development Programmes in improving economic life of tribals in the Tribal sub-plan Areas in Tamil Nadu are reviewed below :—

(a) Economic Development

Since 1976-77 number of family-oriented schemes are being implemented by ITDP in the Tribal sub-plan areas for the economic upliftment of tribals. These family-oriented programmes have been designed for the benefit of each tribal family through a package of economic programmes introduced in various sectors like Agriculture and Horticulture, Minor Irrigation, Animal Husbandry, Fisheries, Forestry, Soil Conservation, Village industries etc., with a view to generate additional employment opportunities on the one side and to enhance earning capacity of the tribals on the other side. Under Agriculture and Horticulture Programme, high yielding crop seeds such as paddy, pulses, millets and horticultural crops are distributed to the tribals at a subsidised cost and this has resulted in increased agricultural production and thereby the income level of tribals has been raised. In addition a giant orchard has been formed in Karumanthurai in Salem District with the object of converting the waste lands into a productive and remunerative orchard. So far 2465 milch animals, 3538 work bullocks and 5158 sheep units have been distributed to 11,161 tribal beneficiaries in the State. In order to provide health cover, 9 veterinary dispensaries and 6 sub-centres have also been opened in the Tribal sub-plan areas under the Animal Husbandry scheme. The Forestry Programme consists mainly of afforestation under which various kinds of seedlings are being supplied to the tribals. Upto March 1985, 106 minor irrigation programmes have been taken up which consist mainly of construction of check-dams and percolation ponds benefiting an ayacut of more than 100 hectres of tribal lands. Under Village Industries Programme, bee-hives are being supplied to the tribals at subsidised rates. During 1984-85 three sub-units of the Khadi and Village Industries Board were started in Kolli Hills and Kalrayan Hills of Salem District and Jawadhu Hills of North Arcot District in order to create additional employment opportunities in these areas. Under Sericulture sector also, about 1800 tribals have been benefited to augment their income level for the past 7 years in the State.

(b) Infrastructural Development

Developing existing infrastructure facilities in the tribal areas is also another important objective of the Tribal sub-plan in the State. In the field of Credit and Marketing 13 LAMP Co-operative Societies have been started so far in the Tribal sub-plan areas to provide integrated credit, supply, marketing and other services to the tribals. Upto 31st March 1986, about 32,330 tribal families have availed of the above services rendered by the LAMP societies for their economic upliftment in Tamil Nadu. As far as Rural Electrification is concerned upto 85-86 , electrification has been completed for 101 hamlets in the Tribal sub-plan areas. Again electrification of 22 villages and 6 villages have been completed by Electricity Board and Rural Electrification Corporation during the year 1986-87. The tribal habitations are all situated in totally in accessible areas. Therefore, the major concern of State Government has been to open up communications to these tribal areas. In this connection the Government had so far taken up 25 road works in the Tribal sub-plan areas to a total length of 368 Kms at a cost of Rs. 1330 lakhs Under Drinking Water Programme 340 hamlets. have been provided with drinking water facilities in the Tribal sub-plan areas of Tamil Nadu upto 1985-86. Apart from this a Master Plan has been prepared at a total cost of Rs. 2.51 crores to provide protected drinking water supply to the tribal population in the remaining Tribal sub-plan areas. For the purpose of providing suitable housing facilities to the tribals in the Tribal sub-plan areas, number of houses have been constructed adopting the design approved by the Rural Housing Scheme. Upto 1985, sanction was accorded for the construction of 250 houses in the Tribal sub-plan areas in the State. On the other side the tribals in all the ITDP areas are also being covered by the Community Development Programme, Integrated Rural Development Programme and National Rural Employment Programme in addition to the Tribal sub-plan

5. The Director of Adi Dravidar and Tribal Welfare, *Op. cit*, p. 5.

Schemes initiating a process of transformation of the socio-economic life of the tribals in Tamil Nadu.

(c) HUMAN RESOURCES DEVELOPMENT :

Finally, many schemes introduced by the ITDP also play a unique role in developing human resources like Education, Health and Nutrition and Man Power and Employment in all the Tribal sub-plan areas in Tamil Nadu. It is a open secret that the imparting proper education to the tribals has sustained the economic development of tribals. Considering this point in mind 90 Government Tribal Residential Primary Schools have been opened in the Tribal sub-plan areas upto 1985-86 to improve the primary education among the tribals by giving free boarding and lodging facilities.

Besides, 200 schools are also being run by the Education Department, Forest Department and voluntary organisation in the ITDP areas for the benefit of the tribal children. With a view to make the tribals understand the importance of their health and nutrition needs and to render proper health care, so far 14 Government Dispensaries and 73 sub-centres have been opened inclusive of 23 Health sub-centres opened by DANIDA. Again 2 mobile medical units have also been set up in the Kalrayan Hills of South Arcot District and Pachamalai Hills of Tiruchi District. Under the Social Welfare Programme, about 170 pre-schools have been opened in the State in the Tribal sub-plan areas upto 31st March 1985 for inculcating good habits among younger generations. Totally in the above pre-schools 19,440 children are being benefited. From 1st July 1982 onwards the Chief Minister's Nutritious Noon Meal Programme has been introduced in all the above pre-schools. During 1986-87 nearly Rs. 770 lakhs were spent in Tamil Nadu under Chief Minister Moon meal Programme., In addition to this, 4 tailoring Centres have also been started in Kalrayan, Kolli, Yercaud and Jawadhu Hills which train 65 tribal women every year. In order to provide vocational guidance service in the matter of higher education, training availability of scholarship and hostel facilities to the tribals, a special vocational Guidance Centre similar to the one centre functioning in Milgiris district is proposed to be set up shortly in some of the Tribal sub-plan areas in the State.

According to the latest information about 24,945 tribal bonded labourers are being identified and released from the clutches of Jagirdars of Kalrayan Hills in South Arcot district. For the rehabilitation of these released bonded tribal labourers, various schemes such as provision of house sites and cultivable lands, distribution of agricultural implements, plough bulls, grant of subsidy for cultivation, subsidy for the purchase of milch animals, supply of poultry units etc., have been implemented in the Tribal sub-plan areas in the State. In this connection about Rs. 6.37 lakhs has been spent for housing and other subsidy upto 1984-85 for the benefit of above labour under ITDPs in Tamil Nadu.

6. CONCLUSION: —

A strategy of tribal development is defined as social and economic development of the tribal people in the Tribal sub-plan areas through fast and time bounded integrated area development and other programmes suiting the genius of the tribal people, progressive elimination of all forms of exploitation and ensuring a move towards the goal of quality and justice. In short, tribal development should be treated as an integral part of socio-economic lift for which a purposive leadership should emerge from the national level. Hence one of the main objectives of tribal development has been stated as improvement of the quality of living in the tribal areas.[6]

6. Dr. Bhupinder Singh, *Op. cit.*. p-12,

आदिवासी विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाचें भरीव कार्य

— डॉ. गोविंद गारे

आदिवासी हा समाजातील सर्वाधिक मागासलेला घटक आहे. महाराष्ट्रात १९८१ च्या जनगणनेनुसार अनुसूचित विभागात व विभागाबाहेर राहणाऱ्या आदिवासी जमातीची लोकसंख्या ५७.७२ लाख असून तिचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ९.१९ टक्के आहे. आदिवासी जमातीत भिल्ल, महादेव कोळी, गोंड, वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, गाबीत, कोलाम, कोरकू, आंध, मल्हार कोळी, धोडिया, दुबळा, माडिया-गोंड, परधान, पारधी ह्या जमातींचा प्रामुख्याने समावेश होतो. भारतात आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याचा चवथा क्रमांक लागतो.

आदिवासी लोक शैक्षणिकदृष्टया मागासलेले आहेत. राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ४७ टक्के आहे, तर आदिवासींमध्ये हे प्रमाण २२ टक्के आहे. स्त्रीशिक्षणाचे प्रमाण आदिवासीमध्ये फार कमीच म्हणजे फक्त १२ टक्के आढळून येते. आदिवासी आर्थिकदृष्टया फारच मागासलेले आहेत. त्यांचा मुख्य धंदा शेतीचा आहे. सुमारे ८४ टक्के लोक शेतीवर उपजीविका भागवितात. त्यात ३९ टक्के लोक शेती करणारे व ४५ टक्के लोक शेतमजुरी करणारे आहेत. शेतीव्यतिरिक्त आदिवासी लोक झाडे तोडणे, लाकूड कापणे, चटया-टोपल्या तयार करणे, जंगलातील माल गोळा करणे, गवत कापणे इत्यादी धंदे करतात.

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी जमाती मुख्यतः तीन भौगोलिक पट्टयामध्ये राहतात. सह्याद्री विभाग, सातपुडा विभाग आणि गोंडवन विभाग. सह्याद्री पट्टयातील ठाणे, नाशिक, पुणे, अहमदनगर, रायगड जिल्ह्याच्या डोंगराळ प्रदेशात महादेव कोळी, वारली, कातकरी, कोकणा, ठाकर, ढोर कोळी आणि मल्हार कोळी या जमाती प्रामुख्याने आढळतात. सातपुडा विभागातील धुळे, जळगाव, अमरावती, औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये भिल्ल, गाबीत, धानका, पावरा, दुबळा, पारधी, कोलाम, तडवी आणि मावची या जमाती प्रामुख्याने आढळतात, तर गोंडवन विभागातील गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा, यवतमाळ, नांदेड जिल्ह्यांत गोंड, माडिया गोंड, कोलाम, परधान आंध या जमातींची वस्ती प्रामुख्याने आढळते.

आदिवासींची ही आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन मध्यवर्ती सरकारने आदिवासी विकासासाठी एकात्म-क्षेत्र विकास पद्धतीचा अवलंब करून "आदिवासी उपयोजना" तयार करण्याचे मार्गदर्शन सर्व राज्य शासनाला दिले. त्यानुसार १४ जिल्ह्यांतील ६८ तालुक्यांतील मुख्य आदिवासी उपयोजना व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजनेमध्ये एकूण ६,६२५ गावांचा व १३ शहरांचा उपयोजनेत समावेश केला आहे. (ठाणे, रायगड, नाशिक, धुळे, जळगाव, पुणे, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली) याव्यतिरिक्त महाराष्ट्र राज्यात १५ जिल्ह्यांतून ३४ माडा पॉकेटस व ३८ मिनी माडा पॉकेटस (लघु माडा) काढण्यात आलेली आहेत. ३४ माडा पॉकेटसमध्ये १,१५५ गावांचा समावेश आहे, तर १८ मिनी माडा पॉकेटसमध्ये २३५ गावांचा समावेश आहे.

योजनेची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेतः—

(अ) सर्व थरावर होणारे आदिवासींचे शोषण थांबविणे व त्याकरिता प्रभावी योजना आखणे.

(ब) समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून आदिवासी समाज अलग पडला आहे. त्याला मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करणे, त्याकरिता दळणवळणाची साधने वाढविणे, शैक्षणिक विकास घडविणे व शास्त्रीय उत्पादन पद्धतीची माहिती करून देणे.

(क) आदिवासींमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव आहे. त्यावर होणारा अन्याय व शोषण ह्यामुळे त्यांच्या जीवनात उदासीनता आहे, ती दूर करण्यासाठी आदिवासी तरुणांना व त्यांच्यातील नव्या नेतृत्वाला स्वतःचा विकास स्वतः करण्याचा आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे शिक्षण देणे.

(ड) तोटयात जाणारी आदिवासींची शेती किफायतशीर होऊ शकेल, अशी उपाययोजना करणे व त्यायोगे आदिवासींचे जीवनमान उंचावणे.

(इ) आदिवासी विभागात शेती व्यवसायाला पूरक धंद्याचा अभाव आहे, तो दूर करणे.

(ई) आदिवासींना लागणारा कर्ज पुरवठा सहकारी पद्धतीने करणे व त्यासाठी सहकारी संस्थांचे जाळे पसरून त्याद्वारा पतपुरवठा करणे. आदिवासींच्या शेती मालाला योग्य भाव मिळवून देणे व त्यांच्या दैनंदिन गरजा भागविणे.

ठाणे जिल्ह्यात वारली, कातकरी, ठाकर, कोकणा, ढोरकोळी आणि मल्हार कोळी या जमातीची वस्ती प्रामुख्याने आढळते. धुळे जिल्ह्यात भिल्ल, कोकणा आणि गाबीत ढाणका या जमातींची तर अहमदनगर व पुणे जिल्ह्यात महादेव कोळी, कातकरी आणि ठाकर या जमातींची प्रमुख वस्ती

दिसते, कुलाबा जिल्ह्यात कातकरी व नाशिक जिल्ह्यात महादेव कोळी, कोकणा, भिल्ल या जमाती आढळतात. अमरावती जिल्ह्यात कोरकू, यवतमाळ जिल्ह्यात कोलाम व गोंड तर चंद्रपूर, गडचिरोली जिल्ह्यात गोंड आणि माडिया गोंड, परधान, हलबा ह्या प्रमुख आदिवासी जमाती आढळतात.

आदिवासी जमाती डोंगराळ भागात राहतात. त्यामुळे ह्या जमातीचे लोक शैक्षणिक व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत. त्यांच्या उन्नतीच्या मार्गात अनेक अडचणी येतात. अनुसूचित क्षेत्रात वाहतुकीच्या सोयी, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, पक्की घरे, वैद्यकीय सोयी, शिक्षणाच्या सोयी इत्यादींचा अभाव आढळतो. आर्थिक पिळवणूक ही त्यांची मुख्य समस्या होती. त्यांच्या जमिनी सावकार, जमीनदार लोकांनी बळकावून त्यांची सर्वत्र लूट केली. त्यामुळे अनेक आदिवासी शेतमजूर आणि जमीनदारांची कुळे बनली आहेत. शासनाने आदिवासींच्या संरक्षणासाठी हस्तांतरित झालेल्या जमिनी परत मिळवून देण्याचा कायदा केला आहे. त्यांचे मुख्य प्रश्न गरिबी, अज्ञान, अति मागासलेपणा व आर्थिक पिळवणूक, बेकारी, बेरोजगारी, कुपोषण हे आहेत.

गेल्या ४० वर्षांत आदिवासी जीवनासंबंधी बाह्य समाजाला पुष्कळ माहिती झालेली आहे. या कालावधीत महाराष्ट्रातील बिगर आदिवासी समाजाशी आदिवासींचा खूप संपर्क आलेला आहे. संस्कार, संस्कृती, आचार-विचार यांची त्यांच्यात देवाण-घेवाण वाढली आहे. पूर्व काळात ज्या समाजसेवकांनी आदिवासींच्या उन्नतीच्या कार्याला वाहून घेतले होते. त्यांच्या सेवेला आता महत्त्व प्राप्त झालेले आहे आणि त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापनही होऊ लागले आहे. सेवाकार्यासाठी निर्माण झालेल्या संस्थांनी केलेली कामे व शासनाने दिलेला मदतीचा हात, त्यामुळे आदिवासी समाज सुधारणेच्या कार्याला गती मिळत आहे.

वरील उद्दिष्टे उपयोजनेत स्पष्टपणे मांडण्यात आलेली आहेत. ती साध्य करण्यासाठी उपयोजना क्षेत्राचे अंमलबजावणीसाठी (१) सह्याद्री विभाग व (२) गोंडवन विभाग असे दोन भाग करण्यात आले आहेत. या विभागाच्या कारभारासाठी दोन वेगवेगळे अतिरिक्त आयुक्त नागपूर, नाशिक येथे नेमण्यात आलेले आहेत. त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील कलेक्टर हे आदिवासी उपआयुक्त व जिल्हा परिषदांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे आदिवासी उपआयुक्त म्हणून तसेच एकात्मीकृत आदिवासी विकास प्रकल्पासाठी प्रकल्प अधिकारी अशी यंत्रणा उभारण्यात आलेली आहे. उपयोजनांतर्गत कार्यक्रमाची अंमलबजावणी व एकसूत्रीपणासाठी त्यांना काही अधिकार देण्यात आले आहेत. आदिवासी सहकारी सोसायट्यांच्या कार्यक्षमतेसाठी आदिवासी विकास आयुक्तांना सहकार आयुक्तांचा दर्जा देण्यात आला आहे.

जिल्हा पातळीवर जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाची आदिवासी उपयोजनेसाठी "विशेष कार्यकारी समिती" स्थापन करण्यात आली आहे. जिल्हा उपयोजना क्षेत्राच्या योजना व विकास कार्यक्रम ठरविण्याचे अधिकार या समितीला आहेत. ही समिती आदिवासी प्रतिनिधींची आहे. आदिवासी आमदार तिचा उपाध्यक्ष असतो.

महाराष्ट्र राज्याच्या आदिवासी उपयोजना, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना व माडा क्षेत्रांचे एकूण २० प्रकल्प करण्यात आलेले आहेत व त्यासाठी स्वतंत्र प्रकल्प अधिकारीही नेमण्यात आलेले आहेत. त्यांची विभागणी धुळे-२, चंद्रपूर-२, गडचिरोली-३, नाशिक-२, ठाणे-२, अमरावती-१, यवतमाळ-१, अहमदनगर-१, रायगड-१, नांदेड-१, भंडारा-१, नागपूर-१, जळगाव-१, पुणे-१, याप्रमाणे आहे.

एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी ४५.०५ टक्के आदिवासी लोकसंख्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात आलेली आहे. म्हणजे सुमारे २६ लाख आदिवासींना या योजनेचा लाभ मिळतो. ७ व्या पंचवार्षिक योजनेत आदिवासी उपयोजनेसाठी ५२५ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आलेली आहे. परंतु अपेक्षित खर्च ६९७ कोटींचा आहे. सन १९८८–८९ सालासाठी १७७ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती, तर सन १९८९–९० सालासाठी ही तरतूद सामान्यपणे २०८ कोटी रुपयापर्यन्त करण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे. आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात राज्याच्या एकूण अंदाजपत्रकात आदिवासी उपयोजनेचा वाटा असला पाहिजे असे तत्व मान्य करण्यात आले आहे. त्यामुळे राज्याच्या अंदाजपत्रकातील ९ टक्के निधी आदिवासी विकासासाठी मान्य करण्याचे शासनाचे धोरण आहे. योजनेंतर्गत राज्य पातळीवरील योजना, जिल्हा पातळीवरील योजना व मध्यवर्ती शासनाच्या सहाय्याने कार्यवाहीत होणाऱ्या योजना असे त्यात भाग करण्यात आलेले आहेत. उपयोजनेत रोजगार हमी, रस्ते, लघु व मध्यम पाटबंधारे, शेती, आरोग्य, सहकार, वीज, पिण्याच्या पाण्याच्या सोयी, शिक्षण, मागासवर्गीय विकास या बाबींवर अधिक भर देण्यात आलेला आहे.

शासनाने असे ठरविले आहे की, आदिवासी उपयोजनेसाठी करावयाचे वाटप फक्त उपयोजना क्षेत्रातील कार्यक्रमासाठीच राखून ठेवण्यात यावे. इतर कुठल्याही दुसऱ्या कार्यक्रमासाठी त्याचा वापर करण्यात येऊ नये. एखाद्या ठरावीक वर्षी खर्चात तूट आल्यास ती तूट योजना कालावधीच्या पुढील वर्षात भरून काढावी, यासाठी खात्रीची उपाययोजना म्हणून १९७६–७७ पासून प्रत्येक शीर्षकाखाली "जनजाती क्षेत्र उपयोजना" हे वेगळे गौणशीर्षक सुरू करण्यात आले आहे. अनुदानावर शासनाचे सचिव तथा आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे नियंत्रण ठेवण्यात आले आहे.

आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा, १९७६

आदिवासी क्षेत्रातील लोकांच्या समाजिक व आर्थिक प्रगतीची आजची पातळी व पूर्वी केल्या गेलेल्या प्रगतशील प्रयत्नाशी प्रयत्नाच्या परिणामांचा अनुभव लक्षात

घेता, आदिवासी जमातीतील लोकांचे जीवनमान सुधारून आदिवासी व बाहेरील क्षेत्रातील प्रगतीच्या स्तरावरील अंतर कमी कमी करणे हे आदिवासी उपयोजनेचे उद्दिष्ट आहे. आदिवासी उपयोजना तयार करून राज्य शासनाने महाराष्ट्रातील १४ जिल्ह्यांतील ६८ तालुक्यांत आदिवासींच्या प्रगतीची गती वाढविण्याचे मोठे पाऊल उचलले आहे. सावकारी व सौदा करणाऱ्या व अस्तित्वात असलेल्या पिळवणूक करणाऱ्या प्रथा दूर करण्यासाठी शासनाने "महाराष्ट्र जनजाती आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा, १९७६" हा एक व्यापक स्वरूपाचा कायदा अधिनियमित केला आहे. या कायद्यान्वये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींना भूतपूर्व ऋणातून मुक्त करण्यात आले. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील सावकार व व्यापारी यांना दूर केल्यामुळे निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्यासाठी बहु-उद्देशीय आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटयांची स्थापना केली आहे. ७ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात २७५ आदिवासी सहकारी सोसायटया चालू करण्याचे ठरविले होते. आतापर्यन्त २७५ आदिवासी सहकारी सोसायटया स्थापन करण्यात आल्या आहेत व त्यांचे कामकाज सुरू झाले आहे. या संस्थांतील सभासद संख्या ६.६८ लाख एवढी आहे. ह्यापैकी २६४ आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटया यांनी आदिवासी विकास महामंडळाचे सदस्यत्व स्वीकारले आहे.

आदिवासींची व्यापाऱ्यांकडून होणारी पिळवणूक थांबविण्यासाठी शासनाने आदिवासी जिल्ह्यातील उपयोजना क्षेत्रात विनिर्दिष्ट अन्नधान्य व किरकोळ जंगल उत्पादन यांची एकाधिकार खरेदी योजना प्रस्तुत केली आहे. ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींचे गवत रास्त भावाने खरेदी करण्यासाठी या जिल्ह्याच्या काही तालुक्यांत गवत एकाधिकार खरेदी सुरू करून शासनाने आदिवासींना फार मोठा आर्थिक लाभ मिळवून दिला आहे व त्याची गवत-व्यापाऱ्यांकडून होणारी फसवणूक व पिळवणूक थांबविली आहे. वर उल्लेख केलेल्या कायद्याखाली आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात अन्नधान्य व किरकोळ जंगल उत्पादन यांच्या एकाधिकार खरेदीसाठी, विकास महामंडळ शासनाचे मुख्य एजंट म्हणून काम करीत आहे. आदिवासी विकास महामंडळ हे आदिवासी जमातींचा आर्थिक विकास निश्चित करण्याच्या दृष्टिकोणातून स्थापन करण्यात आले आहे. वरील प्रयोजनासाठी त्वरित निर्णय घेण्याच्या पुरेशा शक्ती असलेले एक "स्वतंत्र मंडळ" आहे.

खावटी कर्ज योजना

अलीकडेच शासनाने जनजाती जिल्ह्यातील ६२ तालुक्यांमध्ये विनिर्दिष्ट अन्नधान्य व किरकोळ जंगल उत्पादन यांची "एकाधिकार खरेदी" योजना सुरू केली आहे. त्याचप्रमाणे शासनाने उक्त क्षेत्रातील आदिवासींना खावटी कर्ज (उपभोग्य भांडवल) दिले आहे. हे उपभोग्य भांडवल जमीनधारक, आदिवासी तसेच भूमिहीन व थकबाकीदारांना ७० टक्के मालाच्या रूपात व ३० टक्के रोख स्वरूपात देण्यात येते.

सन १९८७–८८ सालात या योजनेअंतर्गत १४,५६२ आदिवासी कुटुंबांना योजनेचा फायदा पुरविला आहे. खावटी कर्जासाठी "लहान खातेदार, थकबाकीदार शेतकरी, भूमिहीन मजूर" या सर्वांचा विचार करून त्यांना लाभ देण्यात आला आहे. भूमिहीन मजुरांना व अल्पभूधारकांना या योजनेमुळे अधिक लाभ दिला आहे. या योजनेद्वारा सावकारांपासून त्यांना दूर ठेवण्याचा शासनाने प्रयत्न केला आहे. शेतकऱ्याला २५० रुपये, थकबाकीदार शेतकऱ्याला १२५ रुपये व भूमिहीन मजुराला १०० रुपये या प्रमाणात कर्जाचे वाटप झाले आहे. त्यापैकी साधारणपणे ७० टक्के रक्कम धान्यरूपाने व ३० टक्के रक्कम रोख देण्यात आली आहे. आदिवासी सहकारी संस्था व प्रकल्प अधिकारी यांच्या सहाय्याने या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. सुगीत "एकाधिकार" धान्य खरेदीच्या वेळी या कर्जाची वसुली करण्यात येते. भूमिहीन शेतमजुराच्या कर्जाची वसुली रोजगार हमीच्या मजुरीतून सुलभ हप्त्याने केली जाते.

आदिवासी विकास कार्यक्रम सूत्रबद्ध पद्धतीने कार्यान्वित करण्यासाठी राज्य सरकारने मंत्रालय पातळीवर आदिवासी विकास विभाग असा नवीन विभाग १ मे १९८३ पासून निर्माण केलेला आहे. या विभागाच्या निर्मितीबरोबरच आदिवासी विकास सेवा अशा एका नव्या संवर्गाची (केडर) निर्मितीही करण्यात येत आहे. आदिवासी विकासासंबंधीचे प्रश्न नवीन निर्माण झालेल्या आदिवासी विकास विभागामार्फत यापुढे कार्यान्वित करण्याचा शासनाचा मनोदय आहे. या विभागाची उपयोजनेत कामकाजाची मुख्य भूमिका ही उपयोजना तयार करणे व तिचे संनियंत्रण करणे ही आहे. या विभागाच्या अंतर्गत गोंडवन व सह्याद्री विभागासाठी २ अतिरिक्त आयुक्त (आदिवासी विकास) २० प्रकल्प अधिकारी, याशिवाय संचालक, आदिवासी विकास विभाग, संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था या विभागांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. याशिवाय उपयोजना कार्यवाही करण्याचे काम त्या त्या संबंधित विभागामार्फत करून घेण्याची जबाबदारी ही आदिवासी विकास विभागाकडे देण्यात आलेली आहे.

गडचिरोली जिल्ह्याच्या भामरागड क्षेत्रातील माडिया गोंड, यवतमाळ व नांदेड जिल्ह्यातील कोलाम व रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी या तीन जमातींना केंद्र शासनाने आदिम जमाती म्हणून मान्यता दिली आहे. या आदिम जमाती म्हणजे जे लोक नैसर्गिक अवस्थेत जीवन जगत आहेत अशा जमाती, खाद्य गोळा करणे, फळे गोळा करणे, मासेमारी आणि स्थलांतरित शेती यावर या जमाती गुजराण करतात. या जमातीचा विकास अन्य आदिवासींच्या तुलनेने खूपच मागे राहिलेला आहे. म्हणून या प्रत्येक जमातीसाठी स्वतंत्र प्रकल्प तयार करण्यात आलेले आहेत. तसेच या कार्यक्रमामध्ये

त्यांच्या विशेष प्रश्नावर प्रामुख्याने भर दिलेला आहे. त्यांच्या विकासकार्यासाठी राज्य शासनाच्या निधीबरोबरच मध्यवर्ती शासनाकडून काही प्रमाणात निधी उपलब्ध करण्यात येतो.

सातव्या पंचवार्षिक योजनेत खालील बाबींना अग्रक्रम दिलेले आहेत: (१) राज्यातील अनेक आदिवासी कुटुंबे (जवळ जवळ ५० टक्के) दारिद्र्य रेषेच्या वर येण्याबद्दलचे लक्ष्य साधण्यासाठी कृषी, फलोद्यान, पशुसंवर्धन इत्यादी बाबींच्या उत्पादनात वाढ करून अर्थव्यवस्था निर्माण करणे.

(२) गरिबी दूर करण्यासाठी कुटुंब हे दारिद्र्य निर्मूलन निधीचे घटक धरणे. पूर्वीप्रमाणे सातव्या योजनेतही शिक्षण ही बाब प्रमुख मानण्यात आलेली आहे. आदिवासी क्षेत्रात प्रामुख्याने आदिवासी जमातीच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र शासनाने नमुना दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार शासन २० कलमी कार्यक्रम विशेषतः कमकुवत घटकांसाठी राबवीत आहे. आदिवासी क्षेत्र उपयोजनेखाली देखील विशिष्ट परिणामकारक आणि आदिवासींच्या कुटुंबांना तात्काळ लाभाच्या योजना व त्यांचे लक्ष्य ठरविण्यात आलेले आहे. १९८७–८८ सालात सुमारे १२,००० लाभ देयकांचे लक्ष्य ठरविण्यात आलेले होते ते पूर्ण करण्यात आले आहे. सन १९८७–८८ करिता आदिवासी विकास विभागांना नियोजित विभागाच्या सल्ल्याने २० कलमी कार्यक्रमाखाली नवीन लक्ष्य ठरविण्यात आलेले होते. चालू आर्थिक वर्षासाठी ७७ हजार आदिवासी कुटुंबांना लाभ देण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आलेले आहे.

राज्याची ७ वी पचवार्षिक योजना १०,५०० कोटी रुपयांची असून आदिवासी उपयोजनेचा भाग हा सुमारे ५२५ कोटींचा म्हणजे राज्य योजनेच्या ५ टक्के इतका आहे.

आदिवासीपैकी जी कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहेत त्यांना सातव्या योजनेच्या काळात दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्याची उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत.

आदिवासी समाजातील लोक हे बहुसंख्येने गरीब आणि वर म्हटल्याप्रमाणे दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत असल्याकारणाने त्यांच्या विकासाचे कार्यक्रम राबविताना या समाजाला त्यांचे फायदे मिळतील अशा कार्यक्रमावरच भर देणे जरूर आहे. त्या दृष्टीने शेती, जल आणि विद्युत विकास, वाहतूक व दळणवळण, शिक्षण आणि रोजगार हमी योजना यासारख्या रचनात्मक योजनांवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

याशिवाय आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ मिळेल आणि त्यांच्या जीवनमानामध्ये सुधारणा घडून येईल या दृष्टीने गतवर्षी जे महत्त्वाचे कार्यक्रम राबविण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळापर्यन्त १२१ पशुवैद्यकीय दवाखाने, १७५ पशुवैद्यकीय मदत केंद्रे, १३ मोबाईल युनिट उघडण्यात आली. ७ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीपर्यन्त आदिवासी क्षेत्रात १९,४९९ कि. मी. चे रस्ते, ८३८ कि. मी. रस्त्यांची सुधारणा, १८७ पूल बांधणी व २,००४ सी. डी. वर्कसची कामे पूर्ण करण्यात आली आहेत.

आदिवासी समाजातील कमकुवत लोकांच्या विकासासाठी दुग्धविकासाचा कार्यक्रम देखील राबविण्यात येत आहे. या योजनेखाली आदिवासींना म्हशी व रेडकांचा पुरवठा करण्याव्यतिरिक्त त्यांना दुग्धविकासाचे प्रशिक्षण देखील देण्यात आले आहे.

आदिवासी भागात आरोग्यकेंद्राची स्थापना तसेच आदिवासी गावाचे विद्युतीकरण करण्याचा कार्यक्रमही हाती घेण्यात आला असून १९८८ अखेर अशा एकूण ६,५२० गावांपैकी ५,७४७ आदिवासी गावांचे विद्युतीकरण करण्यात आले आहे.

आदिवासी भाग हा प्रामुख्याने डोंगराळ असल्याने, रस्ते आणि पूल बांधण्याच्या कार्यक्रमाला अग्रक्रम देण्यात आला. यासाठी शासनाने एक मास्टरप्लॅन केला आहे. या मास्टरप्लॅन अन्वये प्रमुख रस्त्याखेरीज आरोग्य केंद्र, बाजारपेठा, यांना जोडणारे रस्ते बांधण्याचाही शासनाचा विचार आहे.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात चार मोठ्या पाटबंधारे प्रकल्पाचे २२ मध्यम प्रकल्प आणि ६८ लघु पाटबंधारे प्रकल्पांचे काम सध्या चालू आहे. या प्रकल्पामुळे सुमारे २,७४,००० हेक्टर जमिनीसाठी सिंचनक्षमता उपलब्ध होईल. त्यापैकी ५७,७०० हेक्टर जमीन आदिवासींची आहे. याचा लाभ अनेक आदिवासी शेतकऱ्यांना होणार आहे.

समाजाच्या कमकुवत घटकांच्या विकासासाठी राज्यात २० कलमी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. आदिवासी क्षेत्र उपयोजनेखाली देखील आदिवासी कुटुंबांना लाभदायक योजना आखण्यात आल्या. १९८७–८८ साठी लक्ष्य ठरविताना फक्त आदिवासी कुटुंब आणि दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबांना प्रत्यक्ष फायदा होईल अशा योजनांचाच विचार करण्यात आलेला आहे. त्यानुसार यावर्षासाठी ७७,००० आदिवासी कुटुंबांचे लाभार्थी म्हणून लक्ष्य ठरविण्यात आले होते व हे लक्ष्य पूर्ण झालेले आहे. अशारीतीने आदिवासी उपयोजना हे आदिवासींचा विकास साधण्याचे व प्रामुख्याने दारिद्र्य रेषेखाली जगणाऱ्या आदिवासींना दारिद्र्य रेषेच्यावर आणण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून शासन ही योजना राबवीत आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ७ व्या पंचवार्षिक योजनेअखेर ६,८२० प्राथमिक शाळा, ४१० माध्यमिक शाळा उघडण्यात आलेल्या आहेत. ७ व्या पंचवार्षिक योजनेत एकूण २३७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व १६६२ उपकेंद्रे व ३२ ग्रामीण दवाखाने उघडण्यात आले आहेत. याशिवाय फिरती आरोग्य पथके, परंपरागत रोगाचे निर्मूलन, हिवताप निर्मूलन, आश्रमशाळेच्या मुलांची आरोग्य तपासणी वगैरे कार्यक्रमांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. याच कालावधीत

उपयोजना क्षेत्रात १२६ नळ योजना व १७४ बोअरवेल्स, १६८ ड्रगवेल्स पूर्ण करण्यात आलेल्या आहेत.

न्युक्लिअस अंदाजपत्रक

वेळोवेळी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची बारकाईने तपासणी आणि परीक्षण केले असता असे आढळून आले की, (१) वेगवेगळ्या जमातींची सामाजिक आणि आर्थिक विकास पातळी, (२) काही समूहांचा मागासलेपणा. (३) संख्या व परिस्थितीनुरूप तफावत यामुळे काही योजना आदिवासींच्या गरजा भागवू शकत नाहीत. काही वेळी ज्या योजना राबविल्या जातात त्या ठरावीक पद्धतीच्या असतात व त्यांचा हवा तसा परिणाम आदिवासींच्या राहणीमानावर होत नाही. तेव्हा स्थलकालानुरूप सध्याच्या प्रातिनिधिक योजनेतून वेगळ्या योजनेची गरज निर्माण झाली. हा विकास लक्षात घेऊन न्युक्लिअस बजेट नावाचा एक विशेष निधी प्रत्येक प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या अधीन ठेवण्यात आलेला आहे. या निधीतून घेण्यात आलेल्या योजनांना शासनाची मान्यता लागत नाही. अतिरिक्त आदिवासी आयुक्तांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हाधिकारी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, प्रकल्प अधिकारी आणि इतर योजना राबविणा-या संस्था यांची मार्गदर्शक समिती तयार केली जाते. १९८७–८८ साली प्रकल्प अधिकाऱ्याकडे २०० लाखांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आलेला होता. सन १९८८–८९ सालासाठी प्रकल्प अधिकाऱ्यांकडे व आदिवासी विकास महामंडळाकडे २०० लाखांचा निधी सुपूर्त करण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे. कृषी व तत्सम सेवा योजनेसाठी कमाल मर्यादा रुपये ५ हजार असून त्यांपैकी ५० टक्के अनुदान व ५० टक्के कर्ज देण्यात येते. प्रशिक्षणाच्या योजनेकरिता १०० टक्के अनुदान असून इतर योजनांसाठी अनुदानात स्थानिक तफावत आणि आदिवासी लाभार्थींचे परिस्थितीनुसार त्यात फरक करण्यात येतो. वैयक्तिक गटासाठी आर्थिक मदतीची मर्यादा २५ हजार रुपयापर्यन्त आहे. न्युक्लिअस अंदाजपत्रकाच्या अंतर्गत आदिवासी विकासाच्या अनेक छोट्या योजना प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी कार्यान्वित केलेल्या आहेत. ह्या योजना आदिवासींना अतिशय उपयोगाच्या असून सर्व विभागातून या योजनांच्या अंतर्गत लाभ मिळावा अशी मागणी वाढत आहे. या योजनांच्या अंतर्गत घेण्यात येणाऱ्या योजनात खालील प्रकारच्या योजनांचा समावेश होतो. उदा.–

१. आदिवासींच्या झोपड्यांचे विद्युतीकरण.

२. आदिवासींच्या पडीक जमिनीवर झाडांची लागवड.

३. आदिवासी तरुणांना मिलिटरीचे शिक्षण.

४. छोट्या उद्योगधंद्यात आर्थिक मदत, जनावरांसाठी सामुदायिक गोठ बांधणे, विटा बनविण्याचे शिक्षण देणे वगैरे.

आदिवासी कल्याण संचालनालयांतर्गत आश्रमशाळा समूहांच्या आदिवासी मुलामुलींसाठी वसतिगृह चालविण्याची आणि आदिवासी शेतकऱ्यांना विजेचे पंप आणि तेल इंजिने पुरविण्याची योजना राबविली जाते. राज्यात ४५३ आश्रमशाळा सुरू करण्यात आलेल्या असून त्यापैकी स्वयंसेवी संस्थांनी चालविलेल्या ११९ शाळा आहेत. सुमारे १.२५ लाख विद्यार्थी या शाळांमधून शिक्षण घेत आहेत. शिवाय स्वयंस्फूर्त संस्थांनी चालविलेल्या ११९ आश्रमशाळांना आदिवासी संचालनालयामार्फत निधी देण्यात येतो. या शाळांमध्ये सुमारे २५ हजार आदिवासी विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. ३३४ आश्रमशाळांपैकी ५२ आश्रमशाळांच्या इमारती पूर्ण झालेल्या असून सुमारे ५० आश्रमशाळांच्या इमारतीचे काम पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहे. उरलेल्या आश्रमशाळांसाठी जमिनी मिळविणे, इमारतीचे प्लॅन मंजूर करणे वगैरे कामे चालू आहेत. गेल्या वर्षापासून एम. एस. एस. आय. डी. सी. कडून सेमी परमनंट स्वरूपात आश्रमशाळांच्या इमारती उभ्या करण्यात येत आहेत. त्यामुळे मुलांच्या राहण्याचा जो गंभीर प्रश्न होता तो सुटण्याच्या मार्गावर आहे.

सन १९७३–७४ पासून विद्युत पंप, ऑईल इंजिने देण्याची योजना राबविली जाते. आतापर्यन्त (सन १९८७–८८ अखेरपर्यन्त) एकूण १३,३८१ विद्युत पंप मंजूर करण्यात आलेले आहेत. सन १९८६–८७ अखेरपर्यन्त ९,४६९ विद्युत पंपांना विद्युत पुरवठा करण्याचे काम तातडीने हाती घेण्यात आलेले आहे. सन १९८८-८९ मध्ये एकूण १,६४० विद्युत पंप पुरविण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आलेले होते, ते पूर्ण झाले आहे.

विद्युत पंपाच्या धर्तीवरच आदिवासी कास्तकऱ्यांना तेल पंप देण्याची योजना सन १९७६–७७ पासून राबविण्यात येत आहे. सन १९८७–८८ अखेरपर्यन्त एकूण १९४२ तेल पंप मंजूर करण्यात आले. सन १९८६–८७ अखेरपर्यन्त एकूण १,४५७ तेल पंप प्रत्यक्षात बसवून कार्यान्वित करण्यात आले. उर्वरित तेल पंपांपैकी बरचसे तेल पंप मध्यंतरीच्या काळात बसविण्यात आले व उरलेले तेल पंप कार्यान्वित करण्याबाबत योग्य ती कार्यवाही करण्यात येत आहे. सन १९८८–८९ मध्ये एकूण ३६७ तेल पंप पुरविण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आलेले होते ते पूर्ण झालेले आहे.

सन १९८८–८९ पासून विद्युत पंप व तेल पंप या योजनेमध्ये आदिवासी कास्तकारांचा आर्थिक सहभाग राहणार आहे. दोन ते दहा एकरापर्यन्त कास्तकारांना रुपये २५० व दहा एकरावरील ते १६ एकरापर्यन्त जमीन असणाऱ्या कास्तकारांना रुपये ५०० भरावे लागणार आहेत.

आदिवासी विकास खात्याच्या अंतर्गत आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था ही राज्य पातळीवरील संस्था आदिवासी क्षेत्राचा त्या क्षेत्रात राहणाऱ्या आदिवासी जमातींचा अभ्यास करून शासनाला वेळोवेळी अहवाल देत असते. आदिवासी विकासासाठी

राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचे मूल्यांकन करणे, सर्वेक्षण करणे, आदिवासी क्षेत्राची व आदिवासी लोकांची सांख्यिकी माहिती गोळा करणे, आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे व आदिवासी संस्कृतीचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने ही संस्था विशेष प्रकारची कामे करते, संस्थेने आतापर्यन्त अनेक संशोधन अहवाल शासनास सादर केलेले आहेत व आदिवासी विकास कार्य अधिक गतिमान होण्याच्या दृष्टीने अनेक सूचनाही केलेल्या आहेत. ही संस्था अनुसूचित क्षेत्राचा अहवाल तयार करण्याचे कामही करते. तसेच जमातीची जाती प्रमाणपत्रे तपासण्याचे काम करते.

आदिवासी क्षेत्रातील उद्योजकता

—डॉ. भास्कर गिरधारी

आज युवकांना नोकरीपेक्षा शिक्षण-प्रशिक्षण देऊन शासनाच्या सहकार्याने आत्म-विश्वास आणि स्वावलंबनाच्या बळावर "उद्योजक" म्हणून पुढे यावे असे आवाहन केले जाते. सद्य परिस्थितीत ते अत्यंत उचितही आहे. पण आता ग्रामीण, अतिग्रामीण आणि विशेषतः आदिवासी क्षेत्रात उद्योजकता वाढीला लागणे महाकठीण वाटते. प्रत्यक्षात उद्योजकता वाढीची कल्पना मूर्त रूपात साकार होण्यात कोण-कोणत्या अडचणी आहेत, किंबहुना अडचणी असू शकतील त्याचा विचार प्रस्तुत लेखात संक्षेपाने करावयाचा आहे.

दळणवळण सुविधांचा अभाव

या संदर्भात पहिली उणीव भासते ती म्हणजे वाहतूक आणि दळणवळण, सुविधांचा अभाव. आदिवासी क्षेत्र अतिग्रामीण क्षेत्रापुरताच विचार येथे करावयाचा असल्यामुळे कोठूनही झटकन संपर्क साधण्याची सोय नाही. किमान ७५ ते १०० किलो मीटर आत हा भाग असतो. रेल्वे, खासगी माणसांची वाहतूक करणारी बस, टॅक्सीची व्यवस्था तर दूरच पण बस व्यवस्थाही त्याच्याही काही व्यावहारिक अडचणी असल्यामुळे महाराष्ट्र राज्य परिवहन मंडळाच्या नियंत्रणानुसार अत्यंत मर्यादित असते. त्यामुळे सांस्कृतिक अभिसरण, प्रेरणा प्राप्ती, संपर्कातून नवीन गोष्टी, शिकणे, नव्या जगाची आधुनिक तंत्रज्ञानाची ओळख होणे अवघड होऊन बसते. प्रवासखर्च भरमसाठ वाढतो. बेरोजगार युवावस्थेत तरी यावर काही उपाय योजूनही सापडत नाही. हा खर्चिक व कालापव्यय करणारा प्रवास झेपत नाही.

जनसंपर्क माध्यमांचा अभाव

दूरभाष किंवा दूरध्वनी मुंबई, पुणे अशा उद्योगसमूह असलेल्या ठिकाणी संपर्क साधताना फारसे उपयुक्त ठरत नाहीत. यात वस्तुस्थिती अशी आहे की, कर्मचाऱ्यांचे संपूर्ण सहकार्य लाभूनही तासन तास टेलिफोन ट्रंककॉलसाठी वाट पाहावी. लागते. शिवाय टेलिफोन लागला तरी बोलणारे म्हणतात तुमच्याशी टेलिफोन वरून मोठ्याने बोलावे लागले की, दिवस-भर डोके दुखते. अशा परिस्थितीत तरी तातडीने मार्गदर्शन आदिवासी क्षेत्रातील उद्योजकांना मिळणे मुष्किल आहे. तार किंवा टेलिग्राम किंवा टपाल व्यवस्था यांचाही विचार केला तर कोणत्याही अतिग्रामीण आदिवासी क्षेत्रात सर्व संबंधितांनी नेटाने प्रयत्न करूनही व टपाल क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांनी सर्व काळजी घेऊनही अपेक्षेपेक्षा जास्त विलंब हा होतोच. समोरच्या मार्गदर्शकांच्या प्रतिसादासाठी अनेकदा तिष्ठत किंवा खोळंबून रहावे लागते आणि त्यामुळे उद्योजकतेची उर्मी कंटाळून ओसरू लागते. प्रारंभीचा उत्साह अशा परिस्थितीत टिकवून ठेवणे अवघड होऊन बसते.

प्रतिसादातही प्रतिकूलता

समजा सगळ्या अडचणींवर मात करून कोणत्याही प्रकारे ना उमेद न होता समक्ष उठून कार्यालयामध्ये वा मान्यवरांकडे युवक भेटण्यास गेला तर तेथे त्याची निवास–भोजनाची व्यवस्था नसते. बेरोजगारीच्या या काळात महापालिका असलेल्या मोठ्या औद्योगिक क्षेत्रात मार्गदर्शनासाठी जाणे, सतत आर्थिक अडचणी न सांगता टाळत राहणे एवढेच शिल्लक उरते. समजा तो तरीही मोठ्या सहाय्यापर्यन्त सल्ला घेण्यासाठी पोहोचला तरी अशा वेळी–अवेळी पोहोचणाऱ्याला लांबून आलेल्या घामाघूम झालेल्या युवकाला अपमानीत होण्याचा प्रसंग येतोच. एक तर त्याने अपॉइंटमेंट घेतलेली नसते. अतिग्रामीण भागातून ती पत्राने घेताही येत नाही. दुसरे तो कोठेही नियोजित वेळेला पोहोचू शकत नाही. त्यामुळे अधिकाऱ्यांच्या विश्रांतीच्या, जेवणाच्या, काम संपविण्याच्या अशा अवेळीच तो जेमतेम कार्यालयापर्यन्त जाऊन पोहोचणार. अशा वेळी माणुसकीचा ओलावा असलेले अधिकारी, जरूर सर्व गैरसोय सोसून त्या युवकाला मार्गदर्शन करतील पण पुष्कळदा उपेक्षाच पदरी पडण्याची शक्यता अधिक असते. क्वचित अवमान झाला तरी गिळावा लागतो. ही बुद्धी या उसळत्या युवकास नसते. तो पुन्हा मार्गदर्शनासाठी म्हणून कोणाकडे जायचे नाही असेच ठरवित असेल तर नवल नाही.

कौटुंबिक स्थितीमुळे माघार

आपल्या अनेक युवकांमध्ये स्वतंत्र व्यवसाय थाटावा, उद्योजक म्हणून उभे राहावे अशी उमेद दिसते. पण कौटुंबिक स्थिती तर अनुकूल नसतेच पण पालकांची मनःस्थितीही साथ देत नाही. "उत्तम नौकरी" हा भलताच समज आता रूढ होत आहे. वस्तुतः "कनिष्ठ चाकरी, उत्तम शेती" हा आपला महामंत्र होता. बरं त्यातूनही एखादा युवक प्रतिकूल परिस्थितीतही धडपडतो तरीही त्याला घरच्या नातेवाइकांकडून ना उमेद केले जाते. त्यांना उद्योजकतेऐवजी ते असते उद्योग, नसते उद्योग" वाटतात. आर्थिक व मानसिक पाठिंबा आदिवासी ग्रामीण युवकाला धरून म्हणाल तर अक्षरशः शून्य असतो. कोणीही नोकरीचाच आग्रह धरतो. कारण घरची कमालीची गरिबी. त्यात शिक्षण घेतले आणि पुन्हा पुढे तात्काळ पैसा मिळणार नाही तर वाट पहावी लागेल, जम बसावा लागेल अशा समस्या असतात. उत्साही युवकाने व्यवसायाचे नियोजन केले समजा तो सुरू

केला त्यात काही असे म्हणून बंद करणारे नाउमेद झालेले युवक भेटतात याचे कारण आर्थिक नसो पण मानसिक पातळीवरही पाठिंबा मिळत नाही. जेथे मध्यमवर्गीय पांढरपेशा समाजाची ही स्थिती तेथे आदिवासी क्षेत्राची काय वर्णावी! त्यामुळे आदिवासी क्षेत्रातील उद्योजकतेसाठी असलेल्या विपुल सोयी आणि सुविधाचा लाभही घेता येत नाही.

प्रशिक्षण कौशल्य दुष्प्राप्य

यंत्रसामग्रीचा परिचय, त्या क्षेत्रातील प्रशिक्षण, विक्री, उत्पादनकौशल्य आदिवासी ग्रामीण क्षेत्रातील युवकांना दुष्प्राप्य असतात. अनोख्या दूरच्या मोठ्या शहरातून या सुविधा केल्या जातात आणि तेथपर्यंत पोहोचणे या आदिवासी क्षेत्रातील युवकास एक दिव्य असते. त्यांच्या निरनिराळ्या मुक्त कृषी संलग्न वातावरणाला आणि ग्रामीण संस्कृतीला तो पारखा होतो, कंटाळतो. त्यात नित्याच्या गैरसोयीची भर पडते आणि कधी गावी परत फिरू असे त्याला होऊन जाते. प्रशिक्षणासाठी आणि कौशल्यप्राप्तीसाठी बैठक लागते, चिकाटी लागते, मानेवर खडा ठेवून काम करावे लागते. यालाही आमच्या आदिवासी ग्रामीण युवकांची मनाने तयारी नसते. कारण ते विमुक्त ग्रामीण कृषी संस्कृतीत वाढलेले असतात. त्यांना कंपनीतील उद्योजकता कराव्या लागणाऱ्या सलग आठ-आठ तास कामाचे वळण नसते. त्यामुळे मनापासून प्रशिक्षण घेणे व त्यातून कौशल्य प्राप्त करून घेणे त्यांना सहज शक्य व सुसह्य होत नाही. उलट जिकिरीचे होते. शिवाय या कालावधीत मिळणाऱ्या तुटपुंजा स्टायपेंड पुरेसा होत नाही. केवळ विद्यावेतनावर भागत नाही. त्यामुळे, बरेचसे अर्धवट प्रशिक्षण सोडतात आणि नागरी संस्कृतीत अर्धवट सामील होतात. ग्रामीण जीवनात रमत नाहीत आणि नागरी जीवनात जमत नाही. अशी स्थिती होते.

उद्योजकतेसाठी लागणाऱ्या वृत्तीचा अभाव

समजा बकेचे कर्ज घेऊन, सिकॉम किंवा महाराष्ट्र राज्य वित्तीय मंडळाचे (महावित्त) विशेष अनुदान घेऊन काही छोटा मोठा उद्योग सुरू केला तरी आदिवासींना आपल्या परंपरा, सणवार, संस्कृती जपणे स्वाभाविक महत्वाचे वाटते. त्यामुळे उद्योगप्रियता आणि सतत अहोरात्र न थांबता जे कष्ट उद्योग उभारताना प्रारंभी अपेक्षित असतात, तो ते करू शकत नाही. तो स्वतः सतत जमेल असे काम करू इच्छितो. स्वयंशासनाची सवय नाही, कुणीतरी आपल्याकडून मुकादमी करून काम करून घेण्याची सवय अंगवळणी पडलेली, त्यामुळे बेसावध राहतो शेवटी स्वतंत्र उद्योगापेक्षा रोजंदारीची नोकरी बरी, कर्ज-व्याज फुगते, खर्च भागत नाही कारण अपेक्षित उत्पादन नाही. शेवटी घेतलेली मशीन विकायची तयारी असते.

खरेदी-विक्री व्यवस्थेचे अज्ञान

आपल्याला लागणारा कच्चा माल किफायतशीरपणे आदिवासी क्षेत्रात कोण पुरवू शकेल, पोहोच देईल. कोणत्या प्रमाणात खरेदी केली तर ते विशेष भावशीर होईल याचे ज्ञान नसते. कोठून, कधी खरेदी करावी. पत नसल्याने कोणी उधार देईल काय हे सगळेच आदिवासी क्षेत्रातील उद्योजकांच्या पुढे प्रश्न असतात. बरं आयात उत्पादन एवढ्या अडीअडचणीतून जरी त्याने तयार केली तरी "जाहिरात कला" ही कलियुगातील १५ वी विद्या त्याला पारखी असते. तयार केलेला माल खपवायचा कसा? कोण मोठ्या प्रमाणावर खरेदी करणार? घाऊक विक्री व्यवस्था नाही. वाहतूक खर्च वाचविण्याचे कौशल्य अवगत नाही. आपली तयार केलेली वस्तू ओरडून विकण्याची फिरून विकण्याचा संकोच वाटतो. अशा परिस्थितीत ज्याला आयात मार्केटिंग म्हणतो त्यांची सांगड घालणे जमत नाही. शासनाकडून, आदिवासी विविध मंडळांकडून एका मर्यादेपलीकडे हातभार लागत नाही आणि त्यांना विशिष्ट मर्यादेतच असे सहकार्य देणे शक्य असते. परिणामी माल उठत नाही. गोडाऊनमध्ये पडून राहतो आणि उद्योजकातील धमक खचू लागते.

चिकाटीनेच उद्योजकता वाढेल

आदिवासी क्षेत्रात स्त्रियांनी नाउमेद न होता केवळ नोकरी व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्रात नावे नोंदवून स्वस्थ न बसता मोठ्या जिद्दीने आणि चिकाटीने, अशक्य काही नाही असे समजून उद्योजकता वाढविली पाहिजे. फार तर त्यासाठी एखादी पिढी खर्ची पडते, पण मग पुढच्या अनेक पिढ्यांचा मार्ग सुकर होतो. "पंगुम् लंघयते गिरिम्" म्हटले जाते ते याच प्रयत्नांच्या बळावर म्हणून वरील समस्यांवर मात करूनच दाखवावे. समस्या सोडवतो त्याला युवक म्हणतात.

महाराष्ट्रातील आदिवासी स्त्री साक्षरता

श्री. एम. बी. सुराणा,
उपसंचालक,
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे–१.

आठव्या पंचवार्षिक योजनेत दुर्बल घटकांच्या विकासाकडे अधिक लक्ष केंद्रित करण्याचे ठरविले आहे. दुर्बल घटकांमध्ये अनुसूचित जाती, जमाती व महिलांचा समावेश आहे. या दुर्बल घटकांमध्ये सर्वाधिक अविकसित घटक कोणते आहेत हे शोधून काढून त्यावर लक्ष केंद्रित करणे ही आजची गरज आहे. अनुसूचित जमातीत महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अत्यल्प म्हणजे नगण्यच आढळते, म्हणून. आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेच्या प्रश्नाकडे लक्ष केंद्रित करण्याची आजची खरी गरज आहे.

महाराष्ट्राची १९८१ च्या जनगणनेनुसार सर्वसाधारण साक्षरता ४७ टक्के आहे, तर ती आदिवासींमध्ये फक्त २२ टक्के आढळते. सर्वसाधारण साक्षरतेपेक्षा निम्म्याहूनही ती कमी आहे. आदिवासींमधील स्त्री-साक्षरतेचा विचार केला तर सर्वसाधारण स्त्री साक्षरतेपेक्षा फारच कमी आहे. सर्वसाधारण स्त्री-साक्षरता ३५ टक्के आहे. तर आदिवासी स्त्री साक्षरता फक्त ११ टक्के आहे. या ११ टक्क्यामध्ये अनौपचारिक शिक्षण Informal Education घेतलेल्या व केवळ शाळेत नाव दाखल केलेल्या स्त्रियांची संख्या बरीच मोठी आहे.

आदिवासी स्त्री-साक्षरता व सर्वसाधारण स्त्री-साक्षरता यांत फार मोठी तफावत असण्याची कारणे खालीलप्रमाणे देता येतील.

१. आदिवासी ज्या भागात राहतात त्या भागाचा विकसनशील भागाशी येणारा तुटपुंजा संबंध.

२. आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती.

३. आदिवासी क्षेत्रात असलेल्या शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोई.

४. आदिवासी स्त्री-शिक्षणाबद्दल अनास्था व जागृतीचा अभाव.

वरील सर्व बाबींमुळे आदिवासींच्या स्त्रियांच्या साक्षरतेवरच मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला आहे. काही जिल्ह्यात आदिवासी स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ५ टक्क्याहून कमी आढळते. मुंबई, पुणे, नागपूर, व मोठ्या शहरातील आदिवासी स्त्रियांची साक्षरता वगळली तर राहिलेल्या सर्व भागात हे प्रमाण ७ ते ८ टक्क्यांहून कमीच आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, १०० आदिवासी स्त्रियांपैकी ९२ आदिवासी स्त्रिया ह्या निरक्षर आहेत. या दुर्लक्षिलेल्या घटकात बदल घडवून आणणे जरूरीचे आहे.

आदिवासींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढावे या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी मुले-मुलींसाठी आश्रमशाळा काढल्या आहेत. वसतीगृहे सुरू केलीत. त्यामुळे पुरुष साक्षरता वाढली परंतु स्त्री-साक्षरतेमध्ये म्हणावी तशी वाढ झालेली आढळली नाही.

स्त्री हे समाज रचनेतील महत्त्वाचे अंग व घटक आहे. तिच्या प्रगतीशिवाय समाजाची पर्यायाने देशाची प्रगती होणार नाही हे महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी फार पूर्वीच सांगितले आहे. यासाठी त्यांनी पुण्यात स्त्रियांची प्रथम शाळा सुरू केली. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात महर्षी धोंडोपंत कर्वे यांनी स्त्री-शिक्षण संस्था काढून महाराष्ट्रातील स्त्रियांना शिक्षणक्षेत्रामध्ये पुढे आणण्याचा मोठा प्रयत्न केला. अशा प्रगत व शिक्षण क्षेत्रात अग्रगण्य असणाऱ्या महाराष्ट्र राज्यात मात्र आदिवासी स्त्री-शिक्षणाची अशी स्थिती आहे, हे भूषणावह नाही.

आदिवासी स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढावे. ज्या भागात हे प्रमाण अत्यल्प आहे, अशा तालुक्यात/जिल्ह्यात आदिवासी शिक्षणासाठी विशेष कार्यक्रम राबवावा या उद्देशाने महाराष्ट्र राज्यातील ६ टक्क्यांपेक्षा आदिवासी स्त्री-साक्षरता कमी असलेल्या जिल्ह्याची व तालुक्यांची माहिती संकलित केली आहे. ती सोबतच्या तक्त्यात देण्यात आली आहे.

या माहितीचे पृथकरण केले असता खालील बाबी दृष्टोत्पत्तीस येतात.

१. महाराष्ट्र राज्यातील संपूर्ण जिल्ह्यांचा एकत्रित विचार केला तर ठाणे, औरंगाबाद, परभणी जिल्ह्यातील आदिवासी स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण ६ टक्क्याहून कमी आढळते. या ३ जिल्ह्यांपैकी ठाणे जिल्ह्यात आदिवासी स्त्रियांची संख्या फार मोठी आहे.

२. महाराष्ट्र राज्यातील ६२ तालुक्यांमध्ये, आदिवासी स्त्रीसाक्षरता ६ टक्क्यापेक्षा कमी आढळते. त्यात प्रामुख्याने ठाणे, धुळे, नाशिक, जळगाव, रायगड, अमरावती, चंद्रपूर, (गडचिरोली), नांदेड, बीड, परभणी औरंगाबाद व अहमदनगर इत्यादी १४ जिल्ह्यांतील तालक्यांचा समावेश आहे. या ६२ तालुक्यांपैकी १४ तालुके उपयोजना क्षत्रातील व ४८ तालुके उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आहेत.

सोबत जोडलेली आदिवासी स्त्री-साक्षरतेची सांख्यिकीय माहिती नियोजनासाठी, संशोधनासाठी व या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना उपयुक्त होईल, अशी अपेक्षा आहे.

आदिवासी स्त्रीयांमध्ये ६ टक्केपेक्षा साक्षरतेचे कमी प्रमाण असलेले महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हे व तालुके व त्यांची यासंबंधीची आकडेवारी

(ग्रामीण क्षेत्र फक्त)

अ. नं.	जिल्हा	तालुका/ जिल्हा		एकूण आदिवासी	एकूण आदिवासी स्त्रिया	आदिवासी साक्षर स्त्रिया	स्त्री साक्षरतेचे शेकडा प्रमाण
१	२	३		४	५	६	७
		(अ) जिल्हे					
१	ठाणे		..	६,९२,७२२	३,४३,१३२	१८,३५७	५.३५
२	परभणी		..	७४,७२३	३६,८४५	१,४६७	३.९८
३	औरंगाबाद (जालना)		..	७१,१६४	३५,२०४	१,४२६	४.०५
		(ब) तालुके :—					
१	ठाणे	१ डहाणू	..	१,४३,५४७	७१,५१०	२,३७५	३.३२
		२ तलासरी	..	६०,८६३	३१,०८२	१,०५७	३.४०
		३ जव्हार	..	९२,४३३	४६,६३७	२,०१२	४.३१
		४ शहापूर	..	५३,१०३	२५,७८७	१,०८७	४.२२
		५ मुरबाड	..	२६,८४८	१३,०९५	७१८	५.४८
२.	नासिक	६ मालेगाव	..	३९,२१४	१९,४२४	८७८	४.५२
		७ चांदवड	..	१७,७००	८,८५६	४१२	४.६५
		८ नांदगाव,	..	१४,६४९	७,३०१	२७५	३.७६
		९ येवला	..	९,१४८	४,५३३	१८६	४.१०
३.	धुळे	१० धुळे	..	४६,७९८	२३,१३९	१,१०७	४.७८
		११ अक्कलकुवा	..	८७,४१९	४३,९९३	२,१४२	४.८६
		१२ अक्राणी (धडगाव)	..	६०,२६९	३०,२०८	६५६	२.१७
		१३ शहादा	..	१,०७,९७०	५३,६०२	२,४३३	४.५३
		१४ शिरपूर	..	७७,२५७	३७,९७३	२,०२०	५.३१
४	जळगाव	१५ चाळीसगाव	..	१९,२५०	९,४६९	५२६	५.५५
		१६ भडगाव	..	११,६२६	५,७५२	२९०	५.०४
		१७ पारोळा	..	११,३३३	५,५२७	१९१	३.४५
		१८ एरंडोल	..	१८,१७५	८,९५६	४२८	४.७७
५	अहमदनगर	१९ पारनेर	..	६,९३०	३,४३२	१६०	४.६६
		२० कोपरगाव	..	२०,२२७	९,९४०	५४३	५.४६
६.	रायगड	२१ खालापूर	..	१५,२६३	७,३५७	२३५	३.१९
		२२ पेण	..	१७,६२७	८,७०१	२०६	२.३६
		२३ सुधागड	..	८,९१२	४,४६८	६५	१.४५
		२४ माणगाव	..	११,७२७	५,९०५	२८५	४.८२
		२५ महाड	..	६,१५१	२,९५४	१३७	४.६३
		२६ पोलादपूर	..	१,९३१	९६६	३८	३.९३

अ. क्र.	जिल्हा	तालुका/जिल्हा		एकूण आदिवासी	एकूण आदिवासी स्त्रिया	आदिवासी साक्षर स्त्रिया	स्त्री साक्षरतेचे शेकडा प्रमाण
१	२	३		४	५	६	७
७	नांदेड	२७ देगलूर	..	९,८१६	४,८४२	२५४	५.२४
८	अमरावती	२८ धारणी	..	१,०५,६८६	५२,३०१	२,३१७	४.४३
		२९ चिखलदरा					
९	चंद्रपूर	३० सिरोंचा	..	९४,६३२	४६,४६१	१,३४९	२.९०
		३१ अहेरी					
		३२ एटापल्ली					
१०	औरंगाबाद	३३ खुलदाबाद	..	३,३८२	१,६४६	५२	३.१५
		३४ कन्नड	..	१०,६६३	५,२६२	२३१	४.३८
		३५ सोयगाव	..	६,१७५	३,०२४	१३३	४.३९
		३६ सिल्लोड	..	१३,७२६	६,८३३	२३०	३.३६
		३७ भोकरदन	..	६,७०५	३,२९४	११९	३.६१
		३८ जालना	..	३,९५१	१,९७९	३८	१.९२
		३९ अंबड	..	५,२०१	२,५८६	१२६	४.८७
		४० पैठण	..	३,८००	१,८९४	१०१	५.३३
		४१ गंगापूर	..	५,०९७	२,५३३	११५	४.५४
		४२ वैजापूर	..	७,०१९	३,५२३	११९	३.३७
११	परभणी	४३ जिंतुर	..	८,८५४	४,३८८	१३८	३.१४
		४४ हिंगोली	..	१३,१६४	६,५६६	२७८	४.२३
		४५ कळमनुरी	..	३०,०२१	१४,७३६	४३३	२.९३
		४६ बसमत	..	१०,०७७	४,९६७	२१८	४.३८
		४७ गंगाखेड	..	३,६००	१,७४०	७९	४.५४
		४८ पाथरी	..	१,९४७	९५३	३७	३.८८
१२	बीड	४९ बीड	..	१,०५६	५१५	२४	४.६६
		५० गवराई	..	१,८४३	८९२	३९	४.३७
		५१ माजलगांव	..	२,१५६	१,०४६	५४	५.१६
		५२ आष्टी	..	२,४७९	१,२१७	५७	४.६८
१३	कोल्हार	५३ बावडा	..	१,६९८	७७४	१८	२.३२
१४	रत्नागिरी	५४ रत्नागिरी	..	८६५	४१६	६	१.४४
		५५ गुहागर	..	७३०	३५८	९	२.५१
		५६ खेड	..	४,२३०	१,९७६	३४	१.७२
		५७ चिपळूण	..	३,४१२	१,६१८	११	०.६७
		५८ संगमेश्वर	..	२,०७४	९९७	३	०.३०
		५९ लांजा	..	१,९५८	९२५	१	०.१०
		६० राजापूर	..	२,२३७	१०४०	५	०.४८
		६१ मालवण	..	१,३६६	६५९	३४	५.१५
		६२ देवगड	..	१,२५२	५९२	१	०.१६

साधन :— 'जनगणना' १९८१ वर आधारित

आदिवासी उप-योजना क्षेत्रातील आदिवासी स्त्रियांचे शिक्षण

-- जॉन गायकवाड*

जीवनात शिक्षणास अनन्यसाधारण असे महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षणामुळे नियोजित सामाजिक बदलाच्या (planned social change) प्रक्रियेबरोबर विकासासही गती मिळते. शैक्षणिक गुणवत्तेचा व्यक्तीस व त्याच्या कुटुंबियांस होणाऱ्या फायद्याबरोबर समाजासही निश्चितच फायदा होऊ शकतो. कारण शिक्षणामुळे अधिक कसदार व अधिक कार्यक्षम असे मानवी भांडवल निर्माण होते.

आदिवासी भागात शिक्षणाची पहाट होऊन काही फार काळ लोटलेला नाही. समोर डोंगरासारख्या अडचणी असूनसुद्धा त्या अडचणींकडे कधी पाठ फिरवून तर कधी त्या अडचणींना सामोरे जाऊन आज आदिवासींमध्ये साक्षरतेची जी वाटचाल होत आहे ती स्फूर्तिदायक व आशादायक ठरावी अशीच आहे.

या लेखामध्ये आदिवासी स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण व आदिवासी उपयोजनांतर्गत क्षेत्रात मुलींच्या शैक्षणिक वाटचालीबद्दलचे विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. तुलनात्मक साक्षरतेचे प्रमाण (१९६१–१९७१–१९८१)

कोष्टक क्र. १

सर्वसाधारण लोक व आदिवासी लोक यांच्यातील (१९६१–७१–८१) या दोन दशकातील तुलनात्मक साक्षरतेचे प्रमाण.

वर्ष	सर्वसाधारण		
	एकूण	पुरुष	स्त्रिया
१९८१	४७.०२	५८.६५	३४.६३
१९७१	३९.१३	५१.०४	२६.४३
१९६१	२९.८२	४२.०४	१६.७६
	आदिवासी		
	एकूण	पुरुष	स्त्रिया
	२२.२९	३२.३८	११.९४
	११.७४	१९.०६	४.२१
	७.२१	१२.५५	१.७५

(संदर्भ : 'आदिवासी संशोधन पत्रिका' सप्टेंबर १९८३)

कोष्टक क्र. १ मध्ये असे दिसून येते की, सर्वसाधारण लोकांमध्ये १९६१ साली जे साक्षरतेचे प्रमाण होते, त्या प्रमाणापर्यंत आदिवासी लोक अद्यापपर्यंत येऊ शकलेले नाहीत व त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणाबाबतही हेच दिसून येते.

२. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील जिल्हानिहाय साक्षरतेचे प्रमाण (१९८१)

कोष्टक क्र. २

अनुसूचित जमातीच्या स्त्रियांच्या (आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील) जिल्हानिहाय साक्षरतेच्या प्रमाणाची, अनुक्रमे (१) अनुसूचित जमातींचे पुरुष व (२) सर्वसाधारण स्त्रिया–यांच्यातील साक्षरतेच्या प्रमाणाची तुलना.

जिल्हा	पुरुष अनुसूचित जमाती	स्त्रिया सर्वसाधारण	स्त्रिया अनुसूचित जमाती
	१	२	३
रायगड	२३.३५	३४.२७	९.३६
ठाणे	२२.३४	४०.१५	६.२९
नाशिक	२५.२४	३१.८५	८.०५
धुळे	२३.७४	२६.०१	६.७२
जळगाव	३०.५९	३४.३९	८.९८
अहमदनगर	२६.५१	२९.२४	७.११
पुणे	४०.२१	४२.१४	१४.७८
नांदेड	३३.२९	१५.६७	७.४२
अमरावती	३४.३७	४२.५५	१६.५९
यवतमाळ	३५.४९	२६.८६	१२.९६
नागपूर	५३.९४	४४.६२	३०.६२
भंडारा	४८.४७	२९.४९	१७.९९
गडचिरोली चंद्रपूर	३३.१०	२२.२२	११.२८

(संदर्भ : 'आदिवासी संशोधन पत्रिका' मार्च१९८४).

कोष्टक क्रमांक २ वरून असे दिसून येईल की, सर्वसाधारण स्त्रिया व अनुसूचित जमातीच्या स्त्रिया यांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात दखल घेण्याइतपत तफावत आहे. त्याचप्रमाणे अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांमध्ये व स्त्रियांमध्येसुद्धा साक्षरतेच्या प्रमाणात तफावत दिसते.

* अधिव्याख्याता, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

३. आदिवासी उपयोजनांतर्गत क्षेत्रातील शिक्षण

आदिवासी मुलींची टप्पेवार पटसंख्या व टक्केवारी (१९७९–८० ते १९८२–८३)

कोष्टक क्रमांक ३

इयत्तावार टप्पे	वर्षे	(१९७९-८०)	मुलींची टक्केवारी	(१९८१–८२)	मुलींची टक्केवारी	(१९८१-८२)	मुलींची टक्केवारी	(१९८२-८३)	मुलींची टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ ली -५ वी पटावरील एकूण विद्यार्थी	१.	४,६१,२३८		४,७१,९८४		५,०६,७०२		५,२४,,४३५	
पटावरील मुली	२.	१,७८,८२७	(३९)	१,८४,६४५	(३१)	२,००,६२८	(४०)	२,१०,९२८	(४०)
६ वी-८ वी	१	६३,४०७		६८,६०५		८३,०४७		९०,४०७	
	२.	१९,३४०	(३१)	२१,०८५	(३१)	२५,५३७	(३१)	२८,४५३	(३१)
९ वी-१० वी	१.	१८,६३३		१९,९१४		२६,१००		३०,१००	
	२.	५,०८७	(२७)	५,२९३	(२७)	६,९६९	(२७)	७,९८१	(२७)
११ वी-१२ वी	१.	३,६३९		४,६२९		६,१०३		७,००९	
	२.	८१५		१,०६५	(२३)	१,४८३	(२४)	१,६००	(२३)
१ वी-१२ वी	१.	५,४६,९७७		५,६५,१३२		६,२१,९५२		६,५१,५५१	
	२.	२,०४,०६९	(३७)	३,१२,०८८	(३८)	२,३४,६१७	(३८)	२,४८,९६२	(३८)

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील जिल्हानिहाय अनुसूचित जमातीच्या स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणाचा विचार केल्यास व त्यांचे साक्षरतेचे प्रमाण जिल्हानिहाय उतरत्या क्रमाने लावल्यास, संबंधित जिल्ह्यांसाठी हे चित्र अधिक स्पष्ट होईल.

सह्याद्री विभाग

पुणे (१४.७८), रायगड (९.३६), जळगाव (८.९८), नाशिक (८.०५), अहमदनगर (७.११), धुळे (६.७२), व ठाणे (६.२९).

गोंडवन विभाग

नागपूर (३०.६२), भंडारा (१७.९९), अमरावती (१६.५९), यवतमाळ (१२.९६) गडचिरोली व चंद्रपूर (११.२८) व नांदेड (७.४२).

सर्व १४ जिल्ह्यांचा विचार केल्यास हे चित्र असे दिसेल :

–नागपूर, भंडारा, अमरावती, पुणे, यवतमाळ, गडचिरोली व चंद्रपूर, रायगड, जळगाव, नाशिक, नांदेड, अहमदनगर, धुळे व ठाणे.

कोष्टक क्रमांक ३ मध्ये १ ली ते १२ वी इयत्तांची विभागणी चार टप्प्यांमध्ये केलेली आहे.

पहिला टप्पा : इयत्ता १ ली ते ५ वी

सन १९७९–८० ते १९८०–८१ या दोन वर्षे पटावरील मुलींची टक्केवारी ३९ इतकी होती. पुढील वर्षी ही टक्केवारी १ ने वाढली व सन १९८१–८२ ते १९८२–८३ या दोन वर्षांसाठी ही टक्केवारी ४० इतकी होती.

दुसरा टप्पा : इयत्ता ६ वी ते ८ वी

या टप्प्यांमध्ये, १९७९–८० ते १९८२-८३ या चार वर्षांच्या कालावधीत पटावरील मुलींची टक्केवारी ३१ वर स्थिर आहे.

तिसरा टप्पा : इयत्ता ९ वी ते १० वी

या टप्प्यांमध्ये संदर्भातील चार वर्षांच्या कालावधीत पटावरील मुलींची टक्केवारी २७ वर स्थिर आहे.

चौथा टप्पा : इयत्ता ११ वी ते १२ वी

संदर्भातील पहिल्या वर्षी पटावरील मुलींची टक्केवारी २२ होती. पुढील दोन वर्षे दरवर्षी ही टक्केवारी १ ने वाढली व चौथ्या वर्षी, तिसऱ्या वर्षी, असलेली टक्केवारी १ ने घटली, म्हणजे १९८१–८३ मध्ये पटावरील मुलींची टक्केवारी २३ होती.

१ ली ते १२ वी असा समग्र विचार केल्यास असे दिसून येईल की, सदर्भातील चार वर्षाच्या कालावधीत पहिल्या वर्षी, पटावरील मुलींची टक्केवारी ३७ होती. पुढील वर्षी या टक्केवारीमध्ये १ ने वाढ झाली व शेवटच्या तीन वर्षासाठी ही टक्केवारी ३८ वर स्थिर होती.

चार वर्षांच्या कालावधीतील टप्पेवार पटावरील मुलींच्या टक्केवारीचा समग्र विचार केल्यास–

कोष्टक क्र. ४

टप्पा	पटावरील मुलींची टक्केवारी
पहिला	३९–४० या दरम्यान
दुसरा	३१
तिसरा	२७
चौथा	२२–२४ या दरम्यान

कोष्टक क्रमांक ४ मध्ये असे दिसून येईल की, पहिला–दुसरा, दुसरा–तिसरा व तिसरा–चौथा या टप्प्यांच्या संदर्भात पटावरील मुलींच्या टक्केवारीत टप्पेवार घट दिसून येते.

(केवळ मुलींची संख्या घटते एवढेच नव्हे तर एकूण विद्यार्थी संख्येतही कमालीची टप्पेवार घट दिसून येते).

स्तरनिहाय पटावरील मुली व त्यांची टक्केवारी (१९७९–८० ते ८२–८३)

प्राथमिक स्तर : कोष्टक क्र. ५

	संस्थांची संख्या	पटावरील एकूण विद्यार्थी.	पटावरील मुली	मुलींची टक्केवारी
	१	२	३	४
प्राथमिक शिक्षण				
(अ) एक शिक्षकी शाळा				
(१) १९७९–८०	३४११	१,२४,५४६	४७,७३०	३८
(२) १९८०–८१	३४८८	१,२५,९५७	४९,३२६	३९
(३) १९८१–८२	३५३५	१,२८,२९२	५१,००२	४०
(४) १९८२–८३	३६२०	१,३२,७३६	५४,८०६	४१
(ब) कनिष्ठ प्राथमिक शाळा				
(१) १९७९-८०	१२५१	१,५२,२१०	६१,०६८	४०
(२) १९८०-८१	१३७२	१,६५,०६०	६६,८७७	४१
(३) १९८१-८२	१४५९	१,७८,१०५	७४,४२६	४२
(४) १९८२-८३	१६००	१,८९,४४९	७९,१७५	४२
(क) वरिष्ठ प्राथमिक शाळा				
(१) १९७९-८०	९८०	२,०५,८५७	७६,९५५	३७
(२) १९८०-८१	९६३	२,०५,११६	७६,२०२	३७
(३) १९८१-८२	९८६	२,२०,३९५	८१,८४७	३७
(४) १९८२-८३	९८८	२,२१,६४३	८३,९८१	३८
एकूण प्राथमिक शाळा				
(१) १९७९-८०	५६६२	४,८२,६१३	१,८५,७५३	३८
(२) १९८०-८१	५८२३	४,९६,१३३	१,९२,४०५	३९
(३) १९८१-८२	५९८०	५,२६,७९२	२,०७,२७५	३९
(४) १९८२-८३	६२०८	५,४३,८३८	२,१७,९६२	४०

स्तरनिहाय पटावरील मुली व त्यांची टक्केवारी त्याचप्रमाणे शैक्षणिक संस्थांमधील शिक्षिका व त्यांची टक्केवारी (१९७९-८० ते १९८२-८३).

प्राथमिक शिक्षण

(अ) एक शिक्षकी शाळा

सन १९७९-८० ते १९८२-८३ या चार वर्षामध्ये या शाळांची संख्या वाढली आहे व त्याचबरोबर या शाळांमधील पटावरील मुलींची टक्केवारी १९७९-८० साली ३८ होती, ती दरवर्षी १ टक्का इतकी वाढून या १९८२-८३ साली ४१ टक्के इतकी झाली.

(ब) कनिष्ठ प्राथमिक शाळा

सन १९७९-८० ते १९८२-८३ या चार वर्षांमध्ये या शाळांची संख्या वाढली आहे व त्याचबरोबर या शाळांमधील मुलींची टक्केवारी १९७९-८०, १९८१-८२ या दरम्यान दरवर्षी १ टक्का वाढून ४१ टक्क्यांवरून ४२ टक्के इतकी झाली व १९८१-८२, १९८२-८३ या दोन वर्षांमध्ये पटावरील मुलींची टक्केवारी ४२ वर स्थिर आहे.

(क) वरिष्ठ प्राथमिक शाळा

सन १९८०-८१ मध्ये या शाळांची संख्या घटलेली दिसते, परंतु एकंदरीत सन १९७९-८० ते १९८२-८३ या चार वर्षाच्या कालावधीत केवळ ८ शाळा वाढलेल्या दिसतात. या शाळांमधील पटावरील मुलींची टक्केवारी १९७९-८० ते १९८१-८२ या दोन वर्षांमध्ये ३७ टक्क्यांवर स्थिर होती व १९८२-८३ या वर्षी ही टक्केवारी ३८ पयन्त गेलेली दिसून येते.

एकूण प्राथमिक स्तराचा विचार केल्यास असे दिसून येईल की, १९७९-८० ते १९८०-८१ या कालावधीत पटावरील मुलींची टक्केवारी ३८ वरून ३९ वर गेली. १९८०-८१ ते १९८१-८२ ही दोन वर्षे पटावरील संख्या ३९ वर स्थिर राहिली व १९८२-८३ साली ही टक्केवारी ४० वर गली.

स्तरनिहाय पटावरील मुली व त्यांची टक्केवारी (१९७९-८० ते १९८२-८३)

माध्यमिक स्तर : कोष्टक क्रमांक ६

	संस्थांची संख्या	पटावरील एकूण विद्यार्थी	पटावरील मुली	मुलींची टक्केवारी
	१	२	३	४
माध्यमिक शिक्षण :				
(अ) माध्यमिक शाळा				
(१) १९७९-८०	१७४	५२,४९५	१५,६५३	३०
(२) १९८०-८१	१६४	५६,३५२	१६,९८५	३०
(३) १९८१-८२	२३१	७०,९९७	२१,१००	३०
(४) १९८२-८३	२३५	८०,९१२	२४,०५८	३०
(ब) उच्च माध्यमिक शाळा				
(१) १९७९-८०	२०	१७,९२४	६,०१९	३४
(२) १९८०-८१	२५	१९,९७४	६,७४०	३४
(३) १९८१-८२	३३	३०,६९६	१०,२३७	३३
(४) १९८२-८३	३५	३३,७३७	११,१२५	३३
एकूण माध्यमिक शाळा				
(१) १९७९-८०	१९४	७०,४१९	२१,६७२	३१
(२) १९८०-८१	१८९	७६,३२६	२३,७२५	३१
(३) १९८१-८२	२६४	१,०१,६९३	३१,३३७	३१
(४) १९८२-८३	२७०	१,१४,६४९	३५,१८३	३१

स्तरनिहाय पटावरील मुली व त्यांचीटक्केवारी १९७९-८० ते १९८२-८३

उच्च स्तर : कोष्टक क्र. ७

	संस्थांची सख्या	पटावरील एकूण विद्यार्थी	पटावरील मुली	मुलींची टक्केवारी
	१	२	३	४
उच्च शिक्षण				
(१) १९७९-८०	७	२,८७४	५०८	१८
(२) १९८०-८१	७	३,९०७	६६१	१७
(३) १९८१-८२	९	४,५२०	८२६	१८
(४) १९८२-८३	११	५,३७३	९९२	१८
बी. एड. महाविद्यालय				
(१) १९७९-८०	१	१२८	१५	१२
(२) १९८०-८१	१	१२९	२३	१८
(३) १९८१-८२	१	९८	१८	१८
(४) १९८२-८३	१	११७	१८	१५
आयुर्वेद महाविद्यालय				
(१) १९७९-८०	१	९७	३	३
(२) १९८०-८१	१	११०	८	७
(३) १९८१-८२	१	१२०	१४	१२
(४) १९८२-८३	१	१३१	१६	१२

उच्च शिक्षण

कला/शास्त्र/वाणिज्य महाविद्यालये

१९७९-८० ते १९८२-८३ या चार वर्षांच्या कालावधीत आदिवासी उपयोजनांतर्गत क्षेत्रात या महाविद्यालयांची संख्या ७ वरून ११ वर गेली असली तरी या महाविद्यालयांमध्ये मुलींची टक्केवारी १८ वर स्थिर आहे.

माध्यमिक शिक्षण

(अ) माध्यमिक शाळा

१९७९-८० साली होत्या त्यापेक्षा १९८०-८१ साली या शाळांची संख्या घटलेली दिसते; परंतु एकंदरीत १९७९-८० ते १९८२-८३ या चार वर्षांमध्ये या शाळा १७४ वरून २३५ पर्यन्त वाढलेल्या दिसतात.

चार वर्षांच्या कालावधीत शाळांची संख्या वाढली असली तरी पटावरील मुलांची टक्केवारी ३० वरच स्थिरावलेली दिसते.

(ब) उच्च माध्यमिक शाळा

या शाळांची संख्या चार वर्षांच्या कालावधीत २० वरून ३५ पर्यन्त गेलेली दिसते.

पहिली दोन वर्षे पटावरील मुलींची टक्केवारी ३४ वर स्थिर असून १९८१-८२ मध्ये ही टक्केवारी ३३ वर येऊन १९८१-८२ व १९८२-८३ या वर्षासाठी ती ३३ वर स्थिरावलेली दिसते.

(उच्च माध्यमिक शाळांतील पटावरील मुलींची टक्केवारी माध्यमिक शाळांमधील पटावरील मुलींच्या टक्केवारीपेक्षा थोडीशी अधिक असली तरी उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या कमी झाल्याबरोबरच पटावरील एकूण विद्यार्थी कमी होऊन मुले अधिक प्रमाणात कमी होऊन मुलींची टक्केवारी वाढलेली आहे असे म्हणता येईल).

एकूण माध्यमिक स्तराचा विचार केल्यास असे दिसून येईल की, १९७९-८० ते १९८२-८३ या चार वर्षांच्या कालावधीत माध्यमिक शाळांची १९४ वरून २७० पर्यन्त वाढ होऊनसुद्धा पटावरील मुलांची टक्केवारी ३१ वर स्थिरावलेली दिसते.

संदर्भ : (कोष्टक क्रमांक ३, ४, ५ व ६) शिक्षण संचालनालय, (महाराष्ट्र राज्य), पुणे-१ यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'शिक्षणावर दृष्टीक्षेप.'

(१९७९-८०, १९८०-८१, १९८१-८२ व १९८२-८३) या चार अंकांमधील आदिवासी उपयोजनांतर्गत क्षेत्रातील शिक्षण यावरून.

बी. एड. महाविद्यालये

महाराष्ट्र राज्यामध्ये आदिवासी उपयोजनांतर्गत क्षेत्रात १९८२-८३ पर्यन्त फक्त एकच बी. एड. महाविद्यालय होते.

या महाविद्यालयात १९७९-८० साली १२ टक्के मुली होत्या, १९८०-८१ व १९८१-८२ ही दोन वर्षे ही टक्केवारी १८ वर स्थिर होती, तर १९८२-८३ साली ही टक्केवारी १५ वर आली.

आयुर्वेद महाविद्यालय

राज्यात आदिवासी उपयोजनांतर्गत क्षेत्रात १९८२-८३ पर्यन्त फक्त एकच आयुर्वेद महाविद्यालय होते. सन १९७९-८० साली या महाविद्यालयामध्ये ३ टक्के मुली होत्या, सन १९८०-८१ मध्ये ही टक्केवारी ७ वर गेली व १९८१-८२ मध्ये ही टक्केवारी १२ पर्यन्त गेली. व १९८२–८३ मध्येसुद्धा तितकीच राहिली.

संदर्भातील चार वर्षांच्या कालावधीतील स्तरपटावरील मुलींच्या टक्केवारीचा समग्र विचार

कोष्टक क्र. ८

स्तर		पटावरील टक्केवारी
प्राथमिक शिक्षण		
कनिष्ठ प्राथमिक	—	४०.
वरिष्ठ प्राथमिक	—	३७
(एकूण प्राथमिक)	—	(३८)
माध्यमिक शिक्षण		
माध्यमिक	—	३०
उच्च माध्यमिक	—	३३
(एकूण माध्यमिक)	—	(३)
उच्च शिक्षण		
कला/वाणिज्य/शास्त्र / सा. आयुर्वेद/बी. एड.		१२

कोष्टक क्रमांक ८ मध्ये असे दिसून येईल की,

(अ) 'कनिष्ठ प्राथमिक' या स्तरावरील पटावरील मुलींची टक्केवारी पुढील सर्व स्तरावर (वरिष्ठ प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शिक्षण) घटत जाते.

(ब) प्राथमिक स्तरावरील पटावरील टक्केवारी (३८–४०) या दरम्यान आहे. माध्य. स्तरावर ही टक्केवारी ३१ वर स्थिर आहे. इतर स्तरावर ही टक्केवारी साधारणपणे १२–१८ दरम्यान आहे.

(क) इतर स्तरावर टक्केवारी घटत असता उच्च माध्यमिकमधील पटावरील मुलींची टक्केवारी माध्यमिकमधील याच टक्केवारीपेक्षा अधिक असून संभाव्य कारण कोष्टक क्रमांक ५ च्या विश्लेषणाबाबत दिले आहे.

कोष्टक क्रमांक १ वरून असे दिसून येते की, सर्वसाधारण स्त्रियांमध्ये १९६१ साली जे साक्षरतेचे प्रमाण होते त्या प्रमाणापर्यन्त आदिवासी स्त्रिया अद्याप येऊ शकलेल्या नाहीत; परतु त्यांच्यातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढत आहे ही एक समाधानाची बाबच म्हटली पाहिजे.

कोष्टक क्रमांक २ वरून असे दिसून येईल की, साधारण स्त्रिया व अनुसूचित जमातीच्या स्त्रिया यांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात दखल घेण्याइतपत तफावत आहे.

कोष्टक क्रमांक ३ व ४ वरून असे दिसून येते की, पहिला-दुसरा, दुसरा-तिसरा व तिसरा –चौथा या टप्प्यांच्या संदर्भात पटावरील मुलींच्या टक्केवारीत टप्पेवार घट दिसून येते.

कोष्टक क्रमांक ५, ६, ७ व ८ वरून असे दिसून येते की, प्राथमिक स्तरावरील पटावरील मुलींची टक्केवारी पुढील सर्व स्तरांवर (म्हणजे माध्यमिक व उच्च) घटत जाते.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, आदिवासी उपयोजनांतर्गत क्षेत्रामध्ये औपचारिक शिक्षणाद्वारे जवळजवळ ४० टक्के मुलींचा साक्षरतेशी परिचय होतो. माध्यमिक स्तरापर्यन्त ही टक्केवारी ३० पर्यन्त येते

सामाजिक, सांस्कृतिक कारणांमुळे मुलींच्या शिक्षणास असलेला पारंपरिक विरोध किंवा अनास्था, त्याचप्रमाणे सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक कारणांमुळे असलेल्या अडचणींचाही मुलीच्या शिक्षणावर विपरीत परिणाम होतो. ही परिस्थिती बदलण्यास काही काळ जावा लागेल. पण तोपर्यन्त नुसते थांबूनही चालणार नाही. साक्षरतेच्या अधिक परिणामकारक प्रसारासाठी व लोकांमध्ये जाणीव जागृती होण्यासाठी, औपचारिक शिक्षणाबरोबरच अनौपचारिक शिक्षण, अशकालीन वर्ग व प्रौढ शिक्षण यावरही अधिक भर दिला पाहिजे.

आदिवासी विभागात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांसाठी स्थितिज्ञान व उद्‌बोधन सत्र

दि. ८ ऑगस्ट ते १९ ऑगस्ट १९८८

सामूहिक चर्चेचा अभ्यास-गट-निहाय गोषवारा

अभ्यासगट क्र. १

विषय : नियोजन अर्थसंकल्प व संनियंत्रणा-बाबतची आदिवासी उपाययोजनेच्या संदर्भात सध्याची पद्धत समाधानकारक आहे काय? ती समाधानकारक नसल्यास सुधारण्यासाठी काय सूचना आहेत ?

सभासद—

सर्वश्री. व्ही. ए. नाईक

ए. के. बंगाले,

ए. एल. जरड,

एम. एन. आठवले,

ए. एन. परदेशी,

पी. बी. कुबल.

दुर्बल घटकांमध्ये आदिवासी जमात ही अत्यंत दुर्गम भागात वसलेली असून सर्वच दृष्टया मागासलेली आहे. बाहेरील जगातील सुधारलेल्या संस्कृतीशी या जमातीचा फार काळ संबंध न आल्याने बहुतांश लोक द्रारिद्रय रेषेखालील जिणे जगत आहेत. या आदिवासींचा सर्वांगीण विकास व्हावा, तसेच आदिवासी भागात मूलभूत सोई उपलब्ध व्हाव्यात म्हणून ५ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीस आदिवासी उपयोजनेची संकल्पना पुढे आली.

आदिवासी उपयोजनेची ४ उद्दिष्टे आहेत:—

(१) आदिवासी उपयोजना भागातील विकासाची पातळी व इतर भागातील विकासाची पातळी यामधील तफावत कमी करणे.

(२) आदिवासी जमातींच्या लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा करणे.

(३) आदिवासींची पारंपरिक पिळवणुकी-पासून सुटका करणे.

(४) निरक्षरतेमुळे भेडसावणाऱ्या प्रश्नांची उकल करणे.

आदिवासी उपयोजनेखाली केलेली तर-तूद ही स्वतंत्र लेखाशीर्षकाखाली अर्थ-संकल्पात समाविष्ट केली जाते. आदिवासी उपयोजनेचे नियोजन, अंमलबजावणी व संनियंत्रण निरनिराळ्या स्तरांवर होते. पंचायत समित्या, जिल्हा स्तरांवरील यंत्रणा, विभागप्रमुख व शासन, याप्रमाणे सर्वच विभागाच्या किमान चार स्तरावर त्यांचे नियोजन व संनियंत्रण होते. आदिवासी उपयोजनेखाली प्रामुख्याने १४ जिल्हे व त्यातील ६६३८ गावांचा समावेश केलेला आहे. वैयक्तिक लाभाच्या कार्य-क्रमाचा फायदा उपयोजनेच्या क्षेत्राबाहेरील लाभधारकांनाही (सुमारे ५४ टक्के) १९८६–८७ पासून व्हावा म्हणून निराळी तरतूद अर्थसंकल्पात करण्यात येऊ लागली.

नियोजन, अंदाजपत्रक, संनियंत्रणाच्या संदर्भात अदिवासी उपयोजना—

आदिवासी उपयोजनेसाठी राज्याच्या एकूण नियतव्ययातूनच काही निधी उपयोजने-साठी निरनिराळ्या विभागाकडून योज-नेच्या खर्चावर आंधारित वेगळा काढला जातो. म्हणजेच उपयोजनेकरिता निर-निराळ्या विभागामार्फतच हा निधी उप-लब्ध केला जातो. आदिवासी उपयोजने-करिता लागणारा निधी लोकसंख्येच्या प्रमाणात उपलब्ध व्हावा असा राज्य सरकारने निर्णय घेतला आहे. आदिवासींची लोकसंख्या महाराष्ट्राच्या एकूण लोक-लोकसंख्येच्या ९टक्के आहे. प्रत्यक्षात मात्र आतापर्यन्त असा नियतव्यय फक्त ७ टक्के पर्यंतच उपलब्ध झालेला आहे. वरील नियतव्यय ७ टक्केवरून ९ टक्केपर्यन्त वाढविण्याचे प्रयत्न शासन व खाते पातळीवरून संवाद साधून करण्यात येत आहेत.

राज्य निधीव्यतिरिक्त विशेष केंद्रीय सहाय्य केंद्रशासनाकडून पूरक निधी म्हणून दरवर्षी उपलब्ध करून देण्यात येतो. हे विशेष केंद्रीय सहाय्य उपलब्ध केले जाते.—

(१) आदिवासी उपाययोजना क्षेत्रा-करिता.

(२) माडा व मिनी-माडा क्षेत्राकरिता

(३) आरित जमाती करीता.

(४) आदिवासी क्षेत्राबाहेरील आदि-वासीकरिता.

सध्या वार्षिक व पंचवार्षिक योजनेचा प्रारूप आराखडा संबंधित विभागामार्फत जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांशी चर्चा करून तयार करण्यात येतो. जिल्हा स्तरावरील योजनासाठी तो जिल्हा नियोजन मंडळा-कडून अंतिमतः शासनास सादर केला जातो.

वार्षिक योजनेच्या प्रारूप प्रस्ताव करताना, मूलभूत सोयी व संरचनांच्या क्षेत्र विकास योजना

वैयक्तिक लाभार्थ्यांच्या व कुटुंबानुवर्ती योजना, यावर भर दिला जातो.

नियोजन विभाग व केंद्र सरकारच्या नियोजन मंडळाकडून प्रारूप आराखड्यास अंतिम मान्यता मिळाल्यानंतर प्रारूप योजना तयार होते.

नियोजनाच्या आराखड्यात योजनावार नियतव्यय जो दर्शविला जातो तो अंदाजपत्रकात समाविष्ट करण्याची प्रक्रिया यानंतर सुरू होते.

वर्षाच्या सुरुवातीस आधीच्या वर्षीच्या सुरू असलेल्या योजना चालू ठेवावयाच्या असल्यास विभागाच्या सूचनांनुसार आवश्यक ती तरतूद अंदाजपत्रकात करण्यात येते. नवीन बाबींचे प्रस्ताव प्रशासकीय मान्यता घेतल्यानंतर विधान सभेच्या नजरेस आल्यानंतरच अंदाजपत्रकात समाविष्ट करण्यात येतात. राहिलेले प्रस्ताव पुरवणी मागणीद्वारे वर्षाच्या उर्वरित काळात विधानसभेच्या नजरेस आणून मंजुरी घेतली जाते व अंदाजपत्रकात त्यासाठी आवश्यक ती आर्थिक तरतूद समाविष्ट करण्यात येते.

योजनेतील अंदाजपत्रकीय तरतुदीतील फेरबदल (अधिक/वजा) आठमाही/नऊमाही व अंतिम सुधारित अंदाजपत्रकाद्वारे करण्यात येतात. अंदाजपत्रकातील तरतुदी योग्य त्या अंमलबजावणी अधिकाऱ्याकडे आदिवासी विकास विभागाकडून सुपूर्द करण्यात येतात व मगच त्या त्या योजनांची अंमलबजावणी सुरू होते

अंमलबजावणी अधिकाऱ्याकडे वर्षाच्या सुरुवातीसच लक्ष्य आणि अपेक्षित तरतूद कळविण्यात येते.

संनियंत्रणाची पद्धती

दर महिन्याच्या ५ तारखेस अंमलबजावणी अधिकारी (इम्प्लीमेंटिंग ऑफिसर) जिल्ह्यातील त्याच्या अखत्यारीतील योजनांची पाहणी करून योग्य प्रपत्रात माहिती भरून ती विभागप्रमुखाकडे १० तारखेपर्यंत पाठवून, विभागप्रमुखाचे कार्यालयात या प्रपत्रांची छाननी होवून सर्व योजनांचा राज्यातील सारांश (स्कीमवाइज ॲबस्ट्रॅक्ट फॉर स्टेट) शासनास १५ तारखेच्या आत सादर केला जातो. तत्पूर्वी कमी वा आधिक्याची कारणे संबंधित अधिकाऱ्यास विचारली जातात व त्यास सुधारणा करण्यास वाव दिला जातो. या प्रपत्रावरून शासन स्तरावर लक्ष्य, साध्य, तरतूद व खर्च यावर नियंत्रण केले जाते.

शिफारशींचा गोषवारा

विकासाच्या योजनांच्या आराखड्यासाठी, अंदाजपत्रकीय तरतुदीच्या प्रस्तावासाठी, त्याचप्रमाणे खर्च व अंमलबजावणीच्या कामाकरिता, जिल्हा व प्रकल्पस्तरावर आदिवासी विकास विभागाची स्वतःची प्रशासकीय यंत्रणा अस्तित्वात नाही, इतर विभागाच्या जिल्हास्तरीय यंत्रणेवर अवलंबून रहावे लागते. या यंत्रणेवर त्या त्या विभागाच्या कार्यक्रमांचीही जबाबदारी असते व त्यांच्यावर आदिवासी विभागाचे अहवाल घेण्यापलीकडे नियंत्रण नसते. या अधिकाऱ्यावर काही प्रमाणात प्रशासकीय नियंत्रण आदिवासी विभागाचे असावे.

उपयोजनेच्या क्षेत्राबाहेरील आदिवासी लाभधारक शोधणे हे जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांना फार कठीण होते. यासाठी खालील तीन पर्याय आहेत :—

(१) राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील क्षेत्र जवळच्या आदिवासी विकास विभागाच्या प्रकल्प अधिकाऱ्याकडे सोयीप्रमाणे जोडावेत.

(२) जिल्हा स्तरावर आदिवासी विकास विभागाने वर्ग दोनच्या पदांची निर्मिती करावी.

(३) समाज कल्याण अधिकारी वर्ग एक यांचेकडे हे अतिरिक्त काम द्यावे.

उपयोजनेच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना प्रकल्पनिहाय माहिती लागते व एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पनिहाय ही माहिती शासनास सादर करण्यात येते परंतु कार्यान्वय अधिकाऱ्याकडे मात्र ही तरतूद (निधी) व इष्टांक संपूर्ण जिल्ह्यासाठी म्हणून दिले जाते. त्यामुळे योजना राबविणाऱ्या अधिकाऱ्यांना प्रकल्पनिहाय अहवाल देता येत नाहीत. ही उणीव दूर करण्यासाठी प्रकल्प असतील त्या ठिकाणी प्रकल्पनिहाय व इतर ठिकाणी जिल्हानिहाय तरतूद व लक्ष्य ठरवून द्यावे.

वरील शिफारशींचा विचार झाल्यास सध्याच्या पद्धतीनुसार सुलभ काम करणे शक्य होईल. तथापि सध्या अस्तित्वात असलेले नियोजन अंदाजपत्रक व संनियंत्रणाची पद्धत समाधानकारक असून त्यात सुधारणेस वाव कमी आहे. शासनाकडे संगणकाद्वारे जे संनियंत्रण होते त्याचे अहवाल खाते पातळीवर ३० तारखेच्या आत मिळावेत म्हणजे पुढील महिन्यात सुधारणा करण्यास /मार्गस्थ करण्यास उपयोग होईल.

काही शाखांमध्ये काही योजना एकापेक्षा जास्त वर्षे चालत असते व त्यातील भौतिक लक्ष्यावर परीक्षणावर खर्च करावा लागतो व हा खर्च बांधील खर्च म्हणून करावाच लागतो. या बांधील खर्चाचा भार त्या पंचवार्षिक योजनेत वाढत जातो व त्याप्रमाणे नवीन प्रस्ताव नवीन बाब म्हणून आर्थिक अडचणीमुळे त्या पंचवार्षिक योजनेत सुरू करता येत नाही. तेव्हा अशा खात्याकडून दोन प्रकारांत प्रारूप वार्षिक योजना बनविणे योग्य राहील.—

(१) बांधील खर्चाची तरतूद त्वरीत मान्य होणेसाठी प्रारूप अर्थसंकल्प

(२) विकास योजनेसाठी नवीन बाब प्रस्ताव या प्रारूप खर्च संकल्पाची टक्केवारी खालच्या टक्केवारीवर अवलंबून असावी व त्यप्रमाणे प्राथम्यक्रम देण्यात यावा.

अभ्यासगट क्र. २

विषय : वने, शेती, पशुसंवर्धन तसेच दुग्धव्यवसायाच्या माध्यमातून आदिवासींचा आर्थिक विकास कसा साधता येईल ?

सभासद—

सर्वश्री. बी. बी. देशमुख
डी. एन. बऱ्हाटे
बी. एल. सिडाम

सर्वश्री. डॉ. बी. आर. मोरे
व्ही. व्ही. कांबळे
नि. ज. निंबाळकर

प्रास्ताविक :

आदिवासी समाज प्रामुख्याने वर्षानुवर्षे जंगलाच्या सान्निध्यात राहात आलेला आहे. अन्न, निवारा, तसेच उपजीविकेचे साधन म्हणून आदिवासींना प्रामुख्याने जंगलावरच अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे आदिवासींची आर्थिक व्यवस्था वनाशीच निगडित आहे. तसेच काही आदिवासींकडे अल्पशी जमीन असते व ती ते परंपरागत पद्धतीने करत आलेले आहेत. साहजिकच आदिवासींचा शेती व्यवसाय हा आतबट्टयाचा व्यवहार ठरलेला आहे. आदिवासींची आर्थिक उन्नती करून त्यांना इतर समाजाबरोबर आणावयाचे झाल्यास आजच्या परिस्थितीमध्ये वने, शेती व त्यांच्याबरोबर जोडधंदे म्हणून पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसायांच्या योजनांवरच लक्ष केंद्रित करणे क्रमप्राप्त आहे. त्या दृष्टीने आजच्या प्रचलित शासकीय योजनांमध्ये सुधारणा, तसेच नवीन योजनांचा अंतर्भाव करण्याची आवश्यकता आहे. त्या अनुषंगाने या समूहातील सर्व सभासदांनी चर्चेअंती सुचविलेल्या योजनांचा तपशील खालीलप्रमाणे विभागवार सादर केलेला आहे.

१. वनिकी :

(१) जंगल कामगार सहकारी संस्थांना राज्यात आता तोडीस क्षेत्र उपलब्ध नसल्याने या संस्थांना व पर्यायाने आदिवासींना वननिर्मितीच्या (रोपवने) कामात सहभागी करून घ्यावे.

(२) आदिवासी युवकांना वनोत्पादन आधारित व्यवसायाचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. उदा.—सुतारकाम, बांबूकाम, मधुमक्षिकापालन, रेशीम (टसर) उद्योग. जंगलात आढळणाऱ्या हंगामी फळांचे संस्करण करून संस्कारित उत्पादने—उदा., जॅम, लोणची, सरबते इत्यादी बनविणे. सदर बाबतीत करवंदे, आंबा, जांभूळ, आवळा, कोकम, चिंच इत्यादी फळांचा उपयोग करून घेता येईल. तसेच पळसापासून द्रोणपत्रावळी बनविणे. सदर उत्पादित मालाला आदिवासी विकास महामंडळामार्फत बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यात यावी.

(३) घायपात लागवडीस उत्तेजन देण्यात यावे, जेणेकरून रोपवनांचे संरक्षण होऊन सदर कच्च्या मालापासून दोरखंड बनविण्याचा व्यवसाय अस्तित्वात येऊन, त्यामध्ये आदिवासींना सहभागी करून घेऊन, त्यांची आर्थिक उन्नती होण्यास मदत होईल.

२. कृषी :

(१) आदिवासी भागातील बऱ्याचशा शेत जमिनी उतारावरील व वरकस आहेत. त्यांची उत्पादनक्षमता व सुपिकता कमी आहे. या जमिनीवर मृद व जल संधारणाचे प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. जेणेकरून होणारी झीज कमी होऊन जमिनीची प्रत वाढण्यास मदत होईल व उत्पादनक्षमता व सुपिकता वाढेल. नाला, बांधबंदिस्ती, करणे, समतल बांध घालणे, समतल रेषानुसार पेरणी करणे, जेथे तांत्रिकदृष्ट्या शक्य असेल तेथे पाणी अडवणे, इत्यादी प्रयत्नांची तीव्रता वाढविणे जरुरी आहे. आदिवासी भागात यासाठी विशेष जादा प्रयत्न व्हावे व कर्मचारीवृंद निर्माण करण्यात यावा.

(२) आदिवासी भागात सिंचनाच्या सोयी निर्माण करण्यात याव्या त्यामुळे आदिवासी शेतकऱ्याला एकापेक्षा जास्त पिके कमी जमिनीवर बागायती पद्धतीने घेता येतील व त्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारेल. यासाठी जेथे जेथे हंगामी तसेच बारमाही पाण्याचे लहानमोठे प्रवाह आहेत, त्यांचे सर्वेक्षण होऊन तांत्रिकदृष्ट्या शक्य असेल त्याप्रमाणे बंधारे बांधून अडविण्यात येऊन, पाण्याचे साठे निर्माण करून, लघुसिंचन योजनांचे जाळे सहकारी तथा अनुदान तत्त्वावर उभारण्यात यावे.

(३) आदिवासी शेतकऱ्याला कृषी वनिकी पद्धतीसाठी उद्युक्त करण्यात यावे, शेतजमिनीत, बांधावर आर्थिक दृष्ट्या उपयुक्त व उत्पन्न देणाऱ्या झाडांची, उदा. आंबा, बोर, आवळा, जांभूळ, हिरडा, बेहेडा, चारोळी इत्यादी लागवड करण्यात यावी जेणेकरून शेतीच्या उत्पन्नाच्या अतिरिक्त चांगला आर्थिक लाभ होऊ शकेल.

(४) आदिवासी भागातील शैक्षणिक संस्था उदा. आश्रमशाळा, निवासी शाळां मध्ये इत्यादी ८ वी पासून पुढे कृषी, वनिकी, पशुसंवर्धन व दुग्धशास्त्र हे विषय सक्तीचे म्हणून अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात यावेत. सदर शिक्षणाच्या उत्तम सोई उपलब्ध करण्यात याव्यात.

(५) आदिवासी विभाग दुर्गम असल्यामुळे शेतीला लागणारे निविष्टा उदा. बियाणे, खते, कीटकनाशके, इत्यादी वेळेवर पोहोचण्यासाठी सहकारी संस्था अधिक सक्षम करण्यात याव्या. सदर निविष्टा त्या भागात वेळेवर पुरवणे त्यांच्यावर कायद्याने बंधनकारक असावे. यासाठी देण्यात येणाऱ्या व्यवस्थापकीय अनुदानात भरीव वाढ करण्यात यावी. सदर अनुदान त्या भागातील खासगी व इच्छुक विक्रेत्यांना सुद्धा विशिष्ट अटींवर देण्यात यावे. उपलब्धता वाढून खताचा वापर वाढून उत्पन्न वाढ होईल.

३. पशुसंवर्धन :

(१) सद्यःस्थितीत पशुस्वास्थ्य चिकित्सासेवा देण्यासाठी ५००० पशुधन घटक संख्येमागे एक पशुचिकित्सा संस्था सातव्या योजनेअखेर राहावी हे धोरण आहे. आदिवासी विभागासाठी सदर अट शिथिल करण्यात येऊन हे प्रमाण २००० पशुधन घटक संख्येस एक असावे.

(२) आदिवासी क्षेत्रामध्ये ज्या ज्या ठिकाणी फिरत्या पशुचिकित्सा पथकाची सोय नाही त्या सर्व ठिकाणी अशा सुविधा निर्माण करण्यात याव्या.

(३) दुग्धविकासासंबंधीच्या विस्तार सेवा या अधिक व्यापक करण्यात याव्यात. दुग्धव्यवस्थापनासाठी आदिवासी युवकांना प्रशिक्षित करण्यात यावे.

(४) पशुसंवर्धन व दुग्धउत्पादन विस्तार सेवांचा अंतर्भाव कृषि–विस्ताराच्या प्रशिक्षण

व भेट योजना कार्यक्रमात करण्यात यावा. पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय हा कार्यक्रम कृषिविषयक कार्यक्रमाशी संलग्न आहे.

(५) वैरण विकासाच्या योजना मोठ्या प्रमाणावर घेण्यात याव्यात. जेणेकरून आजूबाजूच्या आदिवासी भागात दुग्ध-विकास व्यवसाय वाढण्यास मदत होईल.

(६) आदिवासींकडे असणाऱ्या अनुत्पादक जनावरांची संख्या कमी करण्याबाबत आदिवासींना प्रवृत्त करण्यात यावे व चांगल्या उत्कृष्ट जातीच्या जनावरांचा पुरवठा करण्यात यावा म्हणजे उत्पादनाची क्षमता वाढेल.

४. **दुग्धव्यवसाय**

(१) आदिवासी उपयोजनेच्या क्षेत्रात दुग्ध-व्यवसाय करणे ही पारंपरिक बाब नाही. आदिवासींना सदर व्यवसाय करण्यासाठी उत्तेजन मिळावे म्हणून उपयोजना क्षेत्रात दुधाच्या खरेदीची किंमत अस्तित्वात असलेल्या शासकीय दरापेक्षा प्रतिलिटर १ रुपया जादा देण्यात यावी.

(२) ज्या ठिकाणी अगोदर असलेली सहकारी दुग्धव्यवसाय संस्था कार्यरत नसेल, अशा ठिकाणी दुसरी संस्था स्थापन करून तिला जरूर ते फायदे देण्यात यावे.

(३) दुग्धव्यवसाय खात्यामार्फत शेतकऱ्यासाठी ७ दिवसांचा दुग्धव्यवसाय प्रशिक्षण कार्यक्रम घेण्यात येतो. सदर प्रशिक्षण कार्यक्रमामध्ये विद्यावेतन देण्याची पद्धती नाही. त्यामुळे आदिवासी भागातून पुरेसे प्रशिक्षणार्थी उपलब्ध होत नाहीत व या कार्यक्रमाचा परिणाम दिसून येत नाही. यासाठी असे प्रस्तावित करण्यात येते की, यापुढे प्रशिक्षणार्थींना प्रतिदिन रुपये १५ (रुपये पंधरा) विद्यावेतन देण्यात यावे.

(४) आदिवासी भाग डोंगराळ दुर्गम असल्यामुळे दूध वाहतूक करणे किफायतशीर होत नाही. यासाठी दुध वाहतूक करणाऱ्या सहकारी संस्थांना वाहतूक अनुदान देण्यात यावे.

अभ्यास क्र. ३

विषय : "आदिवासी समाजास शिक्षणाचा प्रसार" या बाबतची साधकबाधक चर्चा—खर्चविषयक पृथक्करणे व आश्रम शाळांचे प्रशासन शिक्षण खात्याकडे द्यावे काय ?

सभासद—कु. सुगंधा बने

सर्वश्री. इ. ए. रोचा
बी. जी. सोमवंशी
एस. के. जंगम
डी. आर. बांगडे.
एफ. पी. कदम.
एस. एल. घरतकर.

आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत शिक्षण विभागाच्या पुढील योजना या आदिवासी जनतेत प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून, समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत.

१. शाळा नसलेल्या खेड्यात नवीन शाळा उघडणे.

२. एकशिक्षकी शाळांचे द्विशिक्षकीकरण करणे.

३. प्राथमिक शाळांना जोडून बालवाड्या उघडणे.

४. प्राथमिक शाळांतून पुस्तकपेढ्या उघडणे.

५. ९ ते १४ वयोगटातील शाळाबाह्य विद्यार्थ्यांसाठी अंशकालीन वर्ग उघडणे.

६. विद्यार्थ्यांना गणवेश व लेखनसाहित्य पुरविणे.

७. शाळागृहांची बांधकामे व अपूर्ण बांधकामे पूर्ण करणे.

८. नवीन माध्यमिक शाळा उघडणे.

९. प्रौढ शिक्षणाची केंद्रें उघडणे.

१०. आदिवासी मुलांकरिता केळापूर (जिल्हा यवतमाळ) येथे विद्यानिकेतन.

११. शिक्षक कुटुंबात राहण्याची आदिवासी विद्यार्थ्यांना सुविधा.

१२. आदिवासी विद्यार्थ्यांना विद्यावेतने.

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण करण्याच्या दृष्टीने ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलामुलींना सन १९९० पर्यन्त शालेय शिक्षणाची सुविधा प्राप्त करून द्यावयाची आहे. प्राथमिक शिक्षण हे किमान गरजा कार्यक्रमांतर्गत असल्यामुळे आदिवासी मुलामुलींना देखील प्राथमिक शिक्षणाची सोय प्रत्येक २०० च्या वर लोकसंख्या असलेल्या खेड्यांत/वस्त्यांमध्ये करून द्यावयाची आहे. आदिवासी मुलामुलींना शिक्षणाची गोडी लागावी म्हणून प्रत्येक १ ते ४ वर्ग असलेल्या प्राथमिक शाळेला जोडून बालवाडी उघडण्याचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. वर्ग १ व २ मधील मुलामुलींना मोफत गणवेष व लेखनसाहित्य देऊन त्यांना शाळेत येण्यासाठी आकृष्ट करण्यात येते. मुलामुलींना पाठ्यपुस्तकेदेखील मोफत दिली जातात.

सन १९८७–८८ "सामान्यशिक्षण" या शीर्षकाखाली रुपये २१.३७ लाख नियतव्यय होता. रुपये ३५० प्रत्येक मुलासाठी दरमहा आश्रमशाळेतून खर्च केला जातो.

सध्या आदिवासी विभागात ६६०६ प्राथमिक शाळा असून ३९२ माध्यमिक शाळा आहेत. शाळागृहे बांधण्याचा कार्यक्रमदेखील एन. आर. इ. पी/ आर. एल. इ. जी. पी. खाली राज्य शासनाने हाती घेतलेला आहे. १ ते ४ वर्ग असलेल्या प्रत्येक प्राथमिक शाळेला दोन खोल्या असणारी इमारत असावी, अशी योजना आहे. तसेच एकशिक्षकी शाळा या नवीन योजनेनुसार क्रमशः द्विशिक्षकी करावयाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. तसेच प्रत्येक प्राथमिक शाळेत रुपये ७२१५ रुपयांचे शक्षणिक साहित्य हे उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. हा कार्यक्रम नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार "ऑपरेशन ब्लॅकबोर्ड" या योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाचे अनुदानाने राबविण्यात येत आहे.

१०७ अनुदानित आदिवासी आश्रमशाळा असून ३३४ शासकीय आश्रमशाळा

आहेत. आदिवासी विकास विभागामार्फत या आश्रमशाळांचे प्रशासन चालविले जाते. या आश्रमशाळांची फक्त शैक्षणिक तपासणी शिक्षण खात्यामार्फत केली जाते. १०७ पैकी ५१ व ३३४ पैकी १११ शाळा पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा झाल्या आहेत.

आदिवासी विभागातील शासकीय आश्रमशाळा व अनुदानित आश्रमशाळांमध्ये देखील व्यावसायिक शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने उच्च प्राथमिक वर्गापासून व्यवस्था करण्यात यावी असे या अभ्यासगटाचे मत आहे.

आश्रमशाळाचे प्रशासन व नियंत्रण आदिवासी विकास खात्याकडेच असावे. तथापि शैक्षणिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने व शैक्षणिक प्रशासनात सुधारणा व्हावी म्हणून आदिवासी विकास संचालनालयात शिक्षण विभागाचा वेगळा कक्ष असावा व त्या कक्षामध्ये शिक्षण विभागातील ज्येष्ठ व सक्षम अधिकारी नेमण्यात यावेत अशी या अभ्यासगटाची शिफारस आहे.

खर्चविषयक पृथक्करण

शीर्षक	अर्थसंकल्पीय तरतूद १९८७–८८	खर्च मार्च ८८ अखेर
प्राथमिक शिक्षण	२३२.८५	१६८.१८
माध्यमिक शिक्षण	३७.८६	३९.६५
प्रौढ शिक्षण	७६.५०	६७.२६
सर्वसाधारण शिक्षण	३०.०९	४७.३०
एकूण ..	३७७.३०	३२२.३९

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका आहे. विकासाच्या योजना यशस्वीरीत्या कार्यान्वित करण्यासाठी प्रशिक्षित सक्षम मनुष्यबळ निर्मितीचे शिक्षण हे प्रमुख साधन आहे.

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रीकरणासाठी आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत प्राथमिक शाळांना जोडून बालवाड्या उघडण्यात आल्या असून फिरत्या प्राथमिक शाळांची योजना प्रायोगिक स्वरूपात सुरू करण्यात आली आहे. गळतीची समस्या आदिवासी विभागात अधिक तीव्र स्वरूपात असल्यामुळे प्राथमिक शाळांतून आदिवासी मुलांचे उपस्थितीचे प्रमाण टिकून राहण्यासाठी अनेक उत्तेजनपर योजना सुरू करण्यात आलेल्या आहेत. नवीन शाळा उघडणे, एकशिक्षकी शाळा द्विशिक्षकी करणे व पटसंख्येनुसार शिक्षकांच्या नेमणुका करणे. यावरील खर्च शिक्षकांच्या नेमणुका उशिरा झाल्यामुळे सन १९८७–८८ मध्ये कमी झालेला दिसतो. माध्यमिक शिक्षणावर अंदाजपत्रकीय तरतुदीपेक्षा जास्त खर्च झालेला आहे. प्रौढ शिक्षणावरील खर्च कमी झालेला दिसतो. कारण प्रौढ शिक्षण केंद्राचा सर्व बाबींवरील अपेक्षित खर्च काही जिल्ह्यांमध्ये झालेला नसावा. "सर्वसाधारण शिक्षण" या शीर्षकाखाली अंदाजपत्रकीय तरतुदीपेक्षा जास्त खर्च झालेला आहे.

अभ्यासगट क्र. ४

आदिवासींसाठी स्वयंरोजगार योजना त्या आदिवासींसाठी राबविण्याची शक्यता. आदिवासी विकासात सहभागी असलेल्या स्वयंस्फूर्त संस्था, अधिकारी व पदाधिकारी यांचेकडून त्यांचा विकास झाला किंवा शोषण झाले आहे किंवा कसे.

सभासद—

१. श्री. पी. एस. देशपांडे
२. ,, ए. एच. चांदेकर
३. ,, एस. एन. माळी.
४. ,, बी. एस. घारड
५. ,, बी. एस. कोळसे.
६. ,, सी. जी. उईके.

भारतीय घटनेच्या कलम ३४२ अन्वये आदिवासी जमातींची संज्ञा ठरविण्यात आली असून मा. राष्ट्रपती यांचे ६ सप्टेंबर १९५० चे आदेशानुसार, त्या संज्ञेस कोणत्या अनुसूचित जमाती पात्र आहेत हे निश्चित करण्यात आले आहे. या आदेशात घटनेतील तरतुदीनुसार भारताच्या संसदेने १९५६, १९६० व १९७६ साली, त्यांनी पारित केलेल्या कायद्यानुसार वेळोवेळी बदल केलेले आहेत, घटनेत ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार व मा. राष्ट्रपतींचे आदेशाप्रमाणे महाराष्ट्र राज्यात एकूण ४७ अनुसूचित जमाती असून त्यांपैकी भिल, गोंड, महादेव कोळी, मल्हार कोळी, ढोर अथवा ढोकरे कोही, कोकणा, कोरकू व कोलाम या प्रमुख जमाती आहेत. घटनेतील आर्टिकल ४६ अनुसार अनुसूचित जमातींची शैक्षणिक व आर्थिक उन्नती करण्याची जबाबदारी तसेच त्यांचेवर होत असलेल्या सामाजिक अन्यायापासून त्यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी केंद्र शासनाची व राज्य शासनाची आहे.

आदिवासी हे सर्वसामान्य जनतेपासून दूर डोंगरदऱ्यांत राहतात. त्यांची शैक्षणिक व आर्थिक उन्नती झालेली नाही व त्यांचे उघड व अप्रत्यक्ष शोषण झालेले आहे हे उघड सत्य आहे. प्रत्यक्षात आदिवासी हे त्यांच्या पूर्वापार शेतीवर व वनउपजावर अजूनही अवलंबून आहेत. त्यांची परिस्थिती अजूनही बहुतांशी तशीच आहे. त्यात काही सुधारणा झाली आहे असे आढळून येत नाही. ही परिस्थिती असताना देखील त्यांचेतील पूर्वापार चालत आलेले उद्योग उदा. हस्तकला, बांबूकाम, सुतारकाम, मासेमारी, शिकार, पाळीव प्राण्यांचे संगोपन इत्यादी त्यांनी जतन करून ठेवले आहे. शेती अथवा शेतमजुरी व वरील उद्योग यावरच ते आपली उपजीविका करीत असतात. हे उद्योग त्यांचे उत्पन्नाचे अथवा अर्थार्जनाचे साधन नसून ह्या उद्योगांचा वापर ते स्वतःपुरताच मर्यादित करतात. हीच त्यांची जीवनपद्धती पूर्वी होती व आजही त्याच पद्धतीचा वापर ते मोठ्या प्रमाणात करतात. याला कारण म्हणजे आदिवासींच्या मूलभूत गरजा या अतिशय सीमित असल्यामुळे व जे मिळते त्यातच समाधान मानण्याची वृत्ती त्यांच्यात निर्माण झाल्यामुळे, शेती व ते करीत असलेल्या उद्योगातून निर्वाहापुरते मिळविल्यानंतर आपल्या आर्थिक उत्पन्नात भर पडावी ही त्यांची अपेक्षा पूर्वी नव्हती व आजही थोड्याफार प्रमाणात तीच परिस्थिती पाहायला मिळते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सर्वसाधारण जनतेबरोबरच आदिवासींच्या शैक्षणिक, सामाजिक

व आर्थिक परिस्थतीचा विचार शासनाने केला. त्यात आदिवासी हा सर्वच क्षेत्रांत इतरांच्या तुलनेत खूपच मागे असल्याचे आढळून आले. तेव्हा त्यांचे जीवनमान सुधारावे या उद्देशाने व सामाजिक न्यायाचे दृष्टीने शासनाने त्यांचे विकासासाठी विविध प्रकारच्या शैक्षणिक व आर्थिक उन्नतीच्या योजना कार्यान्वित केल्या.

आपण त्यांच्या स्वयंरोजगारविषयीच्या योजनासंबंधी विचार करणार आहोत. पंचवार्षिक योजना सुरू झाल्यानंतर शासनाच्या विविध विभागामार्फत, आदिवासींना स्वयंरोजगार उपलब्ध व्हावेत म्हणून अनेक योजना राबविण्यात आल्या. उदा. सामुदायिक विकास व राष्ट्रीय विकास योजना या व इतर योजनांमधून त्यांना धंदेशिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात आली. आदिवासींच्या कल्याणासाठी जे आदिवासी-विकास गट (ट्रायबल डेव्हलपमेंट ब्लॉक्स) स्थापन करण्यात आले, त्याद्वारेही आदिवासींकरिता स्वयंरोजगारच्या योजना राबविण्यात आल्या. तथापि, ह्या सर्व योजनांचा समन्वय एकाच ठिकाणाहून व्हावा म्हणून त्यांचेसाठीच्या स्वयंरोजगारांच्या योजना १९७६ पासून आदिवासी उपयोजनेद्वारे व १९७८ पासून एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाद्वारे राबविण्यास सुरुवात झाली आहे.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमानुसार १८ ते १५ वयोगटातील आदिवासी युवक-युवतींना निरनिराळ्या प्रकारचे धंदे प्रशिक्षण, उदा. शिवणकाम, सुतारकाम, बांबूकाम इत्यादी देण्यात येते व धंदा सुरू करण्यासाठी आर्थिक सहाय्यही देण्यात येते. तथापि, वरील योजनांचा कायदा हा दारिद्र्यरेषेखालील आदिवासी कुटुंबांनाच मिळू शकतो. जी कुटुंबे दारिद्र्य रेषेमध्ये समाविष्ट नाहीत अशा कुटुंबांसाठी स्वयंरोजगाराच्या योजना या आदिवासी उपयोजनेद्वारे राबविण्यात येतात. उदा. कुक्कुटपालन, मासेमारी, दुग्धव्यवसाय, बांबूकाम, शिवणकाम, वाहन प्रशिक्षण, टंकलेखन, तांत्रिक प्रशिक्षण इत्यादी. याव्यतिरिक्त धंदा सुरू करण्यासाठी त्यांना आर्थिक मदतही मिळू शकते.

या सर्व योजनांचा विचार करता असे वाटते की, या सर्व योजना आदिवासींच्या आर्थिक उन्नतीकरिता त्यात थोडाफार बदल करून राबविण्यास उपयुक्त आहेत. या योजनांचा फायदा अनेक कुटुंबांनी घेतलेला असून त्यामुळे काहींचे जीवनमान उंचावण्यास निश्चितपणे मदत झाली आहे. तथापि, या योजनांचा सर्वांगीण विचार केल्यानंतर असे दिसून येते की, त्यांचा अपेक्षित असलेला परिणाम (इंपॅक्ट) झालेला नाही. त्यांचा फायदा लाभार्थींना पाहिजे त्या प्रमाणात झालेला नाही. त्याची अनेक कारणे आहेत, त्यापैकी महत्त्वाची कारणे खाली दिली आहेत. :—

(१) आदिवासींमध्ये या योजना स्वीकारण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या आवडींचा अभाव (त्यांच्या किमान गरजा मर्यादित असल्यामुळे जास्त उत्पन्न मिळावे म्हणून विविध योजना स्वतः राबविण्यास ते प्रयत्नशील नाहीत).

(२) योग्य लाभार्थींची निवड न होणे.

(३) ज्या आदिवासी भागात जी योजना चांगल्या रीतीने कार्यान्वित होऊ शकेल अशा भागातील योजना राबविणे (उदा. हिरवा चारा उपलब्ध नसताना गाई, म्हशी पुरविणे.)

(४) त्या भागासाठी आवश्यकतेपेक्षा जास्त व्यक्ती स्वयंरोजगार प्रशिक्षणासाठी निवडणे. प्रशिक्षणानंतर ते एकाच भागात अथवा गावात आपला स्वयंरोजगार सुरू करतात, की ज्यामुळे कोणाचाही धंदा फायद्यात राहात नाही.

(५) लाभार्थींची प्रशिक्षणानंतर स्वयंरोजगार करण्याची उदासीनता असणे.

(६) लाभार्थींमध्ये स्वयंरोजगार चालविण्यासाठी लागणाऱ्या ज्ञानाचा व कुशलतेचा अभाव.

(७) त्यांनी तयार केलेल्या मालाचा अथवा दिलेल्या सेवेचा दर्जा इतरांपेक्षा कमी प्रतीचा असणे.

(८) तेथील स्थानिक परिसरात वस्तु विक्रीची व्यवस्था नसणे अथवा यांना मागणी नसणे.

(९) अधिकारी, पदाधिकारी यांचेकडून योग्य मार्गदर्शन व पाठपुरावा (फॉलो-अप) याचा अभाव असणे.

(१०) प्रशिक्षण देणाऱ्या योग्य प्रशिक्षकांचा व प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांचा अभाव असणे.

तेव्हा या योजना नीट राबविण्यासाठी व स्वयंरोजगार योजनांचा फायदा आदिवासींना त्यांचे आर्थिक उन्नतीसाठी मिळावा म्हणून वरील कारणे नाहीशी करणे आवश्यक आहे. वरील कारणे नाहीशी करून, आदिवासींची मानसिक जडणघडण, त्यांच्या मूल्यांना धक्का न लावता त्यासाठी घडवून आणणे, इच्छुक व योग्य लाभार्थी निवडणे व अधिकारी व पदाधिकारी यांनी या कामी वैयक्तिक लक्ष घालून लाभार्थींच्या निवडीपासून ते त्यांचा धंद्यात नीट जम बसण्यासाठी मार्गदर्शन व पाठपुरावा करणे, इत्यादी बाबी नीट हाताळल्यास आदिवासींच्यासाठी असलेल्या या स्वयंरोजगाराच्या योजना निश्चितपणे यशस्वी होतील व त्यांचे जीवनमान उंचावेल यांत शंका नाही.

शासनाने आदिवासींसाठी ज्या अनेकविध योजना राबविल्या आहेत, त्यांचा निश्चित असा परिणाम झालेला असून त्यांच्यात विकासाबाबत जागृती निर्माण झाली आहे. तथापि स्वयंरोजगार योजनांचा फायदा आदिवासींनी पाहिजे त्या प्रमाणात घेतलेला आहे असे दिसून येत नाही. त्याच्या कारणमीमांसेवर आपण वर चर्चा केलेली आहेच.

आदिवासींचे शोषण होते का हा प्रश्न ह्या निमित्ताने उपस्थित होतो. या प्रश्नाचे उत्तर आपणास काही प्रमाणात होकारार्थीच द्यावे लागेल. आदिवासींच्या अज्ञानाचा, दारिद्र्याचा व भोळेपणाचा फायदा घेऊन त्यांचे शोषण केले गेले आहे व अजूनही काही प्रमाणात होत आहे. हे सत्य आहे. स्वयंरोजगाराच्या योजना राबवीत असताना सुद्धा त्यांचे शोषण होते हेही आपणास मान्य करावेच लागेल. त्यासाठी अनेक कारणे असू शकतील. त्यातील मोजकी कारणे खालीलप्रमाणे आहेत. :—

(१) त्या भागात काम करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांनी आदिवासींच्या अज्ञानाचा वा अपूर्ण माहितीचा फायदा घेऊन योजनेची खरी माहिती न देता, योजनेतून लाभ मिळवून देण्यासाठी भ्रष्टाचाराचा अवलंब करणे.

(२) आदिवासींना वस्तुरूपाने जे साहित्य दिले जाते त्याच्या खरेदीत भ्रष्टाचार करणे, उदा. निकृष्ट साहित्य पुरविणे, वस्तूच्या किंमती वाढवून घेणे इत्यादी.

(३) अधिकाऱ्यांच्या निष्क्रियतेमुळे होणारे शोषण (उदा. आदिवासी विभागात काम करण्याची नाखुषी, त्यामुळे कामात लक्ष नसणे, आदिवासींबद्दल आत्मीयता नसणे, त्यांना वारंवार हेलपाटे मारावयास लावणे, कोणतीही जबाबदारी स्वतः स्वीकारण्याची तयारी नसणे.)

(४) आदिवासी भागात काम करणाऱ्या स्वयंस्फूर्त संस्था ह्यासुद्धा स्वतःचा प्रभाव वाढविण्यासाठी स्वार्थप्रेरित उद्देशाने आदिवासींचे शोषण करतात.

(५) आदिवासींना धंद्यासाठी आर्थिक मदतीद्वारे मिळालेल्या वस्तू.—उदा. गाई, म्हशी, बैलगाडी, शिलाई मशीन, मासेमारीचे जाळे, इत्यादी आदिवासींपासून अल्प किंमत देऊन खरेदी करतात व स्वयंरोजगारापासून तो वंचित झाल्यामुळे त्यांचे आर्थिक शोषण होते.

वृत्तविशेष १

आदिम व्याधिमुक्तीसाठी आदिवासी आरोग्य संशोधन प्रकल्प

केवळ सुईच्या टोकावर मावेल इतके 'आयोडिन' एक माणसाला दिवसभरासाठी पुरेसे असते. परंतु आदिवासींचे आहारात तेवढेही आयोडिन मिळू शकत नाही. परिणामतः अशा व्यक्तींना गलगण्ड रोग होतो. याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे धुळे जिल्हा होय.

रक्तात ५ ग्रॅम हिमोग्लोबिन असलेली व्यक्ती सर्वसमान्य जीवन जगू शकत नाही, असे तज्ज्ञांचे मत आहे. परंतु रक्तात २–२½ ग्रॅम हिमोग्लोबिननचे प्रमाण असलेले असंख्य आदिवासी सातपुड्यात कष्टाचे जीवन रेटीत आहेत.

सिकलसेल हिमोग्लोबिन दोषाचे प्रमाण आदिवासींमध्ये शे. १५ ते ३० टक्के आहे. संख्याशास्त्राचे आधारे साधारणत: ७० ते ७५ हजार आदिवासी मुले सिकलसेल पंडू रोगाचे शिकार झालेत. अशी दुर्दैवी मुले जेमतेम १५ ते २० वर्षे रोगी अवस्थेतच जीवन जगत असतात.

पुणे बी. जे. मेडिकल कॉलेजच्या 'आनुवंशिक दोष' या विभागाने महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या आरोग्य समस्यांबाबत पाहणी व संशोधन कार्य हाती घेतले. बी. जे. मेडिकल कॉलेजचे प्रा. डॉ. सु. ल. काटे, डॉ. सौ. मृदुला फडके, प्रा. पराशर फुलमाळी, खराडे आदींनी राष्ट्रीय सेवायोजनेतील विद्यार्थी आणि धुळे जिल्हा शल्यचिकित्सक डॉ. अमृतसिंग यांचे सहकार्याने १९८३ ते ८५ चे कालावधीत नर्मदा-तापी खोरे व सातपुड्याच्या डोंगररांगांतील आदिवासींची तपासणी व पाहणी केली असता वरील भयानक सत्य उजेडात आले.

अनादी अनंत काळापासून सातपुड्यात वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासींना सातपुड्याइतक्याच जुन्या दुर्धर व्याधी जडल्या असून त्यापासून मुक्ततेसाठी 'आदिवासी आरोग्य संशोधन' हा एकमेव पर्याय असल्याने बी. जे. मेडिकल कॉलेजच्या 'आनुवंशिक दोष' विभागाने एक अहवाल शासनास सादर केला. परंतु, लालफितीचे कारभारामुळे सदर प्रकल्पास सत्वर मंजुरी मिळाली नाही. मध्यंतरी बामणी, मुरबाड, भादल, कामोद, पिंपरापाणी, आदी ठिकाणी मृत्यूकांड घडून शेकडो वनपुत्राचे बळी गेले.

सरतेशेवटी १९८९ चा जानेवारी उजाडला अन् उशिरा का होईना उपेक्षित आदिवासींच्या आरोग्य समस्या दूर होणसाठी 'आदिवासी आरोग्य संशोधन प्रकल्प' योजनेस शासनाने मान्यतेचे शिक्कामोर्तब केले आहे. पुणे बी. जे. मेडिकल कॉलेजचे 'आनुवंशिक दोष' या विभागातच हा प्रकल्प सुरू करण्यात आला आहे. यासाठी सातत्याने धुळे जिल्ह्यातील पत्रसृष्टीने पाठपुरावा केला.

केवळ धुळेसारख्या आदिवासी जिल्ह्यात नव्हे तर महाराष्ट्रातील पश्चिमेकडील रायगड जिल्ह्यापासून तर पूर्वेकडील नांदेड, यवतमाळ, गडचिरोली हा आदिवासी लोकवस्तीचा पट्टा अन् ठाणे, नाशिक, पुणे, जळगाव, अमरावती, चंद्रपूर हे जिल्हे या प्रकल्प योजनेखाली येत आहेत. पुणे हे जरी मुख्यालय असले तरी खरे कार्य आदिवासी दुर्गम भागात जाऊनच करावे लागणार आहे. त्या दृष्टीने या प्रकल्पात काम करणारे 'मिशनरी' वृत्तीचे असले तरच खऱ्या अर्थाने या योजनेस मूर्त रूप येईल, अन्यथा वातानुकूलीत केबिनमध्ये बसून शासनाच्या लोकाभिमुख निर्णयानुसार जनहिताच्या योजना नुसत्या कागदावरच राबविणारे अधिकारी-कर्मचारी त्या योजनेचा 'फियास्को' कसा करतात हे आतापर्यन्त अनेक वेळा पाहावयास मिळाले आहे.

वृत्तविशेष २

उपेक्षित आदिवासींच्या मूलभूत व सर्वस्पर्शी आरोग्यसमस्या

महाराष्ट्रात आदिवासी समाज गुजरात, मध्यप्रदेश या राज्यांच्या सीमेवर माथ्यावर नाशिक, पुणे, ठाणे, रायगड, अमरावती, गडचिरोली, नांदेड, यवतमाळ, चंद्रपूर या जिल्यातून विखुरलेला आहे. आदिवासी समाजाची लोकसंख्या १९८१ चे शिरगणतीनुसार ५७०७२०० इतकी आहे. महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येच्या साधारण १० टक्के आदिवासी समाज असून त्यांच्या आर्थिक, शैक्षणिक या समस्यांबरोबर आरोग्य समस्याही गंभीर आहेत. आदिवासींचे विकासासाठी लाखो रुपये खर्च होतात. पण विकासकार्यात होणारा खर्च अनाठायीच म्हणावा लागेल. आदिवासींचा खरोखरच विकास करावयाचा असेल तर त्यांना अगोदर आरोग्यसंपन्न करायला हवे ! तरच आधुनिक विकासाचे गतीत ते सामावू शकतील. यासाठी अगोदर आदिवासींच्या मूलभूत व सर्वस्पर्शी समस्या काय आहेत, हे जाणून घ्यायला हवे आहे.

पूरक अन्नाचा अभाव : —प्रथिने, जीवनसत्त्वे, लोह व आयोडिन ह्या अन्नातील योग्य घटकांची कमतरता त्यामुळे पंडुरोग, गलगण्ड यासारख्या रोगांचा मोठ्या प्रमाणात प्रादुर्भाव.

आनुवंशिक दोष :—रक्तातील तांबड्या पेशींमध्ये सिकल सेल हिमोग्लोबिन व एन्झायमची कमतरता झाल्याने आयुष्यमान कमी करणारे आनुवंशिक दोष.

मोहाचे, दारूचे अतिसेवन :—दारू हा आदिवासी जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग बनून राहिला आहे. दारूचे अतिसेवनाने शरीरातील महत्त्वाचे अवयव काम करीत नाहीत.

सार्वजनिक स्वच्छतेचा अभाव :—आदिवासी समाज जंगल विभागात व डोंगर-माथ्यावर राहात असल्याने त्यांना स्वच्छ हवा मिळते पण पिण्याचे पाण्याची पावसाळ्यानंतर दुर्मिळता व प्यायचे पाणी पिण्यास योग्य नसल्याने जन्त व हगवण यांचे प्रमाण जास्त त्यामुळे सततची पोटदुखी.

आरोग्याबाबत अज्ञान व अंधश्रद्धा :—अतिदुर्गम जागी विखुरलेला, पाड्यापाड्यात राहणारा आदिवासी, आरोग्यसेवेपासून मुळातच वंचित आहे. रूढी, अंधश्रद्धा, यामुळे रोगावर दवापाणी करण्याऐवजी भगत-मांत्रिकाकडून जादूटोणा करून घेण्याची सनातन प्रवृत्ती.

वृत्तविशेष ३

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

महाराष्ट्र राज्य, पुणे ४११ ००१

पुणे विद्यापीठ मान्यता

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे-१ या संस्थेस पुणे विद्यापीठ कायदा, १९७४ कलम ४६ अन्वये शैक्षणिक वर्ष माहे जून, १९८९ पासून पुणे विद्यापीठाने "**संशोधनासाठी**" तत्त्वाने मान्यता दिली आहे.

पुणे विद्यापीठाच्या मान्यतेच्या अनुषंगाने "Diploma in Tribal Development" (सुरुवातीस सेवांतर्गत) हा विद्यापीठमान्य अभ्यासक्रम सुरू करण्याचा संस्थेचा मनोदय असून मा. सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडे प्रस्ताव पाठविला आहे. शासनाकडून त्याबाबत आवश्यक ती मंजुरी मिळाल्यानंतर पुढील कार्यवाही सुरू करण्यात येईल.

संग्रहालय

आदिवासी हस्तकला, चित्रकला व वस्तू प्रदर्शन

श्री. यू. आर. सोनवणे,
अभिरक्षी.

१) वारली चित्रकला स्पर्धा–मेंढवण
२) आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन–मुंबई
३) वारली चित्रकला नेतृत्व शिबिर, गंजाड
४) संग्रहालय वस्तू संकलन
५) संग्रहालयातील दोन शोकेसेसची पुनर्रचना.
६) आदिवासी हस्तकला पुस्तकांसाठी छायाचित्र व माहिती.

या सर्व कार्यक्रमांची माहिती थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहे.

१) आदिवासी पारंपरिक चित्रकला स्पर्धा. मेंढवण, ता. पालघर, जि. ठाणे

आदिवासी हस्तकलापैकी ठाणे जिल्ह्यातील पारंपारिक पद्धतीने चालू असलेली " वारली चित्रकला " ही महाराष्ट्रातील आदिवासींची प्रमुख हस्तकला आहे. सामाजिक धार्मिक महत्त्व असलेल्या या कलेला गंजाड, रायतळी, जामशेत या डहाणू तालुक्यातील विशिष्ट पंचक्रोशीतील काही होतकरू आदिवासी कलाकारांनी गेल्या २/३ दशकापासून या पारंपारिक आदिवासी कलेला रचनात्मक रूप देऊन या प्रकारातील मूलभूत चित्रप्रकारावर आधारित सुंदर चित्ररचना काढून या कलेला व्यापक रूप दिले. या चित्रातील निरागस भाबडे व असंस्कारित मूळ आविष्कार कलाजगताने उचलून धरले. आज या कलेला जगमान्यता मिळालेली आहे. सर्व ठिकाणच्या भारत महोत्सवात व अपना उत्सवामध्ये वारली चित्रकला प्रात्यक्षिक व प्रदर्शनासाठी समाविष्ट करण्यात आली होती. वारली कलेच्या या गुणाची जाणीव संस्थेस असल्यामुळेच सन १९८५ पासून ठाणे जिल्ह्यात वारली चित्रकला स्पर्धा घेण्यात येते. ही स्पर्धा दोन विभागात घेण्यात येते. प्रौढ वारली चित्रकला कलाकारांना उत्तेजन व प्रोत्साहन मिळावे व प्रथितयश वारली चित्रकला कलाकारांच्या चित्रातून अनुभूती घेऊन इतर भागातील कलाकारांनीही या कलाव्यासंगास वाहून घ्यावे यासाठी १०० विद्यार्थ्यांची एक अशा स्वरूपात ही स्पर्धा आयोजित करण्यात येते. दोन्ही स्पर्धासाठी आवश्यक रंग, कागद व इतर चित्रकला साहित्य संस्थेतर्फे मोफत पुरविण्यात येते.

प्रौढ गटातील वारली चित्रकला स्पर्धा

सन १९८८–८९ सालच्या प्रौढ गटातील व शालेय गटातील दोन्ही चित्रकला स्पर्धा दिनांक २७ सप्टेंबर १९८८ रोजी शासकीय आश्रमशाळा, मेंढवण, तालुका पालघर, जिल्हा ठाणे येथे आयोजित केल्या होत्या. या स्पर्धेत मुरबाड, शहापूर, वाडा, वसई, डहाणू, मोखाडा, जव्हार, तलासरी या तालुक्यांतून ९२ स्पर्धकांनी भाग घेतला. या सर्वांना जाण्या-येण्याचा प्रत्यक्ष प्रवासखर्च एकूण रुपये १,००४ व एक दिवसाचा हजेरी भत्ता रुपये १२ प्रत्येकी प्रमाणे एकूण १,१०४ देण्यात आला. याखेरीज सर्व स्पर्धकांना दुपारचे जेवण देण्यात आले. प्रौढांच्या चित्रकला स्पर्धेत २० जणांना गुणानुक्रमाने बक्षिसे देण्यात आली.

२) शालेय चित्रकला स्पर्धा

आदिवासी विकास अधिकारी, डहाणू यांच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व आदिवासी आश्रमशाळांतून ११७ विद्यार्थ्यांनी या स्पर्धेत भाग घेतला. वाडा व जव्हार तालुक्यातील शाळांतूनही काही विद्यार्थी आले होते. या स्पर्धेतील यशस्वी विद्यार्थ्यांना बक्षिसे देण्यात आली.

या स्पर्धेसाठी मेंढवण आश्रमशाळेचे मुख्याध्यापक, श्री. भोईर व सहशिक्षक श्री. कुलकर्णी यांनी भरपूर परिश्रम घेऊन संस्थेला सहकार्य दिले.

२) आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन सचिवालय जिमखाना, मुंबई.

आदिवासींचे वस्तू उत्पादन गरजेवर आधारित आहे. त्यामुळे पारंपरिक पद्धतीने निर्माण होणाऱ्या त्यांच्या हस्तोद्योगातील वस्तू सहज उपलब्ध होत नाहीत. विक्रीसाठी त्यांच्याकडे शिल्लक वस्तू उपलब्ध होत नाहीत. वास्तविक हस्तकला वस्तूंच्या धोरणेनुसार कमीत कमी हत्यारांचा वापर व जास्तीत जास्त हाताने वस्तुनिर्मिती सध्या तरी फक्त आदिवासीच करीत आहेत. त्यांच्यामध्येही कसबी कलाकार आहेत. परंतु अनेक कारणांनी आदिवासींच्या वस्तू जनतेसमोर आल्या नाहीत. आदिवासी हस्तकला वस्तूंचा नागरी भागात प्रचार व प्रसार झाल्यास या हस्तव्यवसायांना उत्तेजन मिळून आदिवासींना ते जोपासता येतील व त्यातून काही आदिवासींना स्वयंरोजगार निर्माण करता येतील या उद्देशाने संस्थेने प्रात्यक्षिकासह आदिवासी हस्तकला वस्तुविक्री प्रदर्शने आयोजित केली. याच मालिकेतील ४ थे आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन सचिवालय, जिमखाना येथील प्रांगणात मुंबई येथे दिनांक ९ ते १३ ऑक्टोबर, १९८८ या कालावधीत भरविण्यात आले होते. या प्रदर्शनासाठी आलेल्या कलाकारांना जाण्यायेण्याचा प्रत्यक्ष खर्च, मुंबईत राहण्याची व जेवणाची

सोय संस्थेने केली होती. याखेरीज त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीचा विचार करून त्यांना त्यांच्या मगदुराप्रमाणे कुशल कलाकारास रुपये १००/— प्रतिदिनी व सहायक कलाकारास रुपये २५/— प्रतिदिनी प्रात्यक्षिक मानधन देण्यात आले. या कलाकाराचे आर्थिक व्यवहार त्यांच्या श्रमावरच अवलंबून असल्यामुळे व कलावस्तू निर्मिती हा त्यांचा व्यवसाय असल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबांच्या निर्वाहासाठी उपरोक्त सवलती त्यांना दिल्या तरच ते मोकळ्या मनाने प्रदर्शनात भाग घेऊ शकतात. मुंबईच्या ४ थ्या प्रदर्शनात आदिवासी हस्तकला व्यवसायातील विविध (१५) कलाकारांनी भाग घेतला.

मुंबईत प्रदर्शनास भरपूर प्रसिद्धी द्यावी लागते. शासकीय माध्यमातून या प्रदर्शनाची केलेली प्रसिद्धी अपुरी पडली. तरीही लोकांचा प्रतिसाद खूप चांगला होता.

मा. मधुकरराव पिचड, आदिवासी विकास, राज्यमंत्री यांनी दिनांक १३ सप्टेंबर १९८८ रोजी या प्रदर्शनाचे उदघाटन केले. मा. स्वरूपसिंग नाईक, आदिवासी विकास मंत्री यांनी प्रदर्शनास भेट दिली. त्याचप्रमाणे शासनाचे मुख्य सचिव, श्री. द. म. सुकथनकरसाहेब यांनी प्रदर्शनास भेट दिली. त्यांना आदिवासी कारागिरी मनापासून आवडल्यामुळे ११ ऑक्टोबर १९८८ रोजी संपूर्ण दुपारभर मुख्य सचिवसाहेबांनी आदिवासी कलेची आस्थेने पाहणी केली. कलाकारांशी बोलून त्यांच्या अडचणी समजावून घेतल्या. आदिवासी कलांच्या प्रचारासाठी अशी प्रदर्शने वारंवार भरविण्यास शासन प्रयत्नशील राहील, असा दिलासा त्यांनी कलाकारांना दिला.

या प्रदर्शनाच्या काळात ९२,००० रुपयांच्या वस्तू विकत घेऊन मुंबईच्या प्रेक्षकांनी कलाकारांचे भरघोस कौतुक केले.

या प्रदर्शनाचे वैशिष्ट म्हणजे आदिवासी-लोककलापैकी तारपावादन, झांगळी वादन, गायन, भागसर, थाळगाणे, डाकभगत व तेंडूरवादन या लोककलांची प्रात्यक्षिके प्रेक्षकांना सादर करण्यात आली.

३. आदिवासींच्या पारपरिक कलांना उत्तेजन देण्यासाठी संस्थेने वेळोवेळी प्रदर्शने भरविली. कलास्पर्धा आयोजित केल्या. याच उद्देशाने गेल्या वर्षी वारली चित्रकला, प्रशिक्षण नेतृत्व प्रशिक्षण शिबिर आयोजित केले होते. वारली कलेतील पारंपरिक शैली त्याला पोषक असे कलाप्रकार वारली चित्रकलेतील प्रतीके इत्यादी बाबी होतकरू आदिवासी कलाकारांना सराव व मार्गदर्शनाद्वारे या शिबिरात शिकविण्यात येते. या शिबिरात ३० प्रौढ व ५० विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात आला होता. याच धर्तीचे प्रशिक्षण शिबिर सर्वोदय छात्रालय, गजाड, तालुका डहाणू, जिल्हा ठाणे येथे दिनांक १३ डिसेंबर १९८८ ते १९ डिसेंबर १९८८ या कालावधीत करण्यात आला.

वैशिष्ट्यपूर्ण आखणी

कला ही शिकवून येत नाही. कलाशिक्षणासाठी अचूक मागदर्शन व सततच्या सरावाची गरज असते. ही बाब विचारात घेऊन या सत्राचे दोन भाग केले होते. ३० प्रौढ स्त्री-पुरुष व ५० विद्यार्थी अशा ८० प्रशिक्षणार्थींचा हा मोठा मेळावा होता. सर्वांना वारली चित्रकला शैलीच्या पारंपरिक सांकेतिक बारकाव्याची ओळख व्हावी यासाठी सर्वांची पहिले तीन तासांचा कार्यक्रम आखण्यात आला होता. त्यासाठी याच भागातील वयोवृद्ध वारली चित्रकला कलाकारांची व्याख्याने, प्रात्यक्षिके आयोजित केली होती. या सर्वसाधारण वर्गासाठी श्री. वासुदेव राजाराम वायेडा, श्री. जिव्या सोमा म्हसे, श्रीमती मधी महादू करमोडा, श्री. निरभवणे यांनी पारंपरिक वारली चित्रशैली संकेत, चौक पद्धती, धलेरीची गाणी इत्यादी बाबी प्रशिक्षणार्थींना समजावून सांगितल्या.

दुसऱ्या भागात प्रत्येकी १६ प्रशिक्षणार्थींचा एक असे ५ गट करण्यात आले होते. प्रत्येक गटाला स्वतंत्र बसविण्यात आले होते. त्यांना या भागातील प्रसिद्ध वारली चित्रकलाकारांकडून लोकाभिमुख वारली चित्रकला वारली चित्रकलेत बदलत्या परिस्थितीत आलेले बेसिक फार्मस्., पाने फुले, वेली, झाडे, पशू, पक्षी, मानव, घरे, गावे इत्यादीबरोबर सौष्ठव, लोकरुची, चित्राद्वारे, कथा इत्यादी बाबींची प्रात्यक्षिके व सराव याद्वारे ओळख करून देण्यात आली. ट्युटोरियल पद्धतीने वैयक्तिक लक्ष पुरविण्यात आले. या सरावामध्ये प्रशिक्षणार्थींना (१५) कुशल वारली चित्रकारांनी मदत केली.

या शिबिरात वारली चित्रकला शैलीची प्राचीन व आधुनिक वैशिष्ट्यांसह होतकरू, प्रौढ, स्त्री-पुरुष वारली चित्रकार व शालेय विद्यार्थी यांना प्रशिक्षणे देऊन वारली चित्रकलेला उत्तेजन देण्याचा उद्देश होता. या कलेची व्याप्ती वाढावी यासाठी ठाणे जिल्ह्यातून खालीलप्रमाणे ३० प्रौढांना बोलविण्यात आले होते.

तालुका—डहाणू	प्रौढ	१८
वाडा		२
पालघर		२
जव्हार		२
मुरबाड		२
शहापूर		२
अकोले		१

या शिबिरात आलेल्या प्रौढ व विद्यार्थी यांना वारली चित्रकला शिकण्याची आवड आहे. वारली चित्रकलेत त्यांना गती आहे. या बाबींची वारली चित्रकला स्पर्धेत त्यांनी काढलेल्या चित्राद्वारे खात्री करून घेण्यात आली. शिबिरासाठी आलेल्या सर्व प्रौढ व विद्यार्थ्यांना चित्रकला व रंग कलेचे सर्व साहित्य व प्रवासखर्च संस्थेने दिला. प्रौढांना दररोज हजेरी भत्ता रुपये १५/— देण्यात आला. या शिबिराच्या आयोजनासाठी सरस्वती शिक्षण संस्थेने बहुमोल सहकार्य दिले. श्री. वासुदेवराव वायेडा यांनी स्वत: सर्व दिवस उपस्थित राहून प्रशिक्षणार्थींना मार्गदर्शन केले.

प्रशिक्षण कक्ष मार्च १९८९ ते सप्टेंबर १९८९ चे वृत्तविशेष

सर्व प्रशिक्षण सत्रांमध्ये दोन प्रशिक्षण सत्रे खास बाब म्हणून घेण्यात आली आश्रमशाळेतील शिक्षकांचे अध्यापनाचे प्रशिक्षण सत्र खास बाब म्हणून आयोजित करण्यात आले. या सत्राकरिता संचालक, आदिवासी विकास महाराष्ट्र राज्य, नाशिक यांनी प्रशिक्षणार्थींची निवड केली होती आदर्श आश्रमशाळा म्हणून निवड झालेल्या आश्रमशाळांतीलच निवडक शिक्षक या प्रशिक्षणात सहभागी झाले होते. त्याच प्रमाणे सुशिक्षित आदिवासी युवकांकरिता खास प्रशिक्षणसत्र आयोजित करण्यात आले होते. त्यात एकूण १३ प्रशिक्षणार्थी सहभागी झाले होते. त्यांना विविध पदाकरिता मुलाखत देण्याच्या दृष्टिकोणातून १० दिवसांचे प्रशिक्षण आयोजित केले होते. त्यापैकी काहीजणांची आदिवासी विभागात संचालकांनी कनिष्ठ लिपिक म्हणून नेमणूक करण्यात आली आहे. अशा रीतीने प्रशिक्षणाचा लाभ प्रशिक्षणार्थींना हमखास मिळतो याबाबतीत खाली दर्शविलेल्या तक्त्यामध्ये मार्च १९८९ ते सप्टेंबर १९८९ या कालावधीत आयोजित केलेली एकूण प्रशिक्षण सत्राचे विवरण दर्शविले आहे.

मार्च १९८९ ते सप्टेंबर १९८९

(१) आश्रमशाळा अध्यापन प्रशिक्षण-१
(२) आश्रमशाळा चित्रकला प्रशिक्षण-२
(३) सांस्कृतिक —

मार्च १९८९ ते सप्टेंबर १९८९

(४) गृहपाल –१
(५) निरीक्षक –१
(६) सुशिक्षित युवक –८
(७) लिपिकांकरिता खास –१ (१३)
(८) कनिष्ठ लिपक –१
(९) युवकांची शिबिरे –४
(१०) महिलांची शिबिरे –२

अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र तपासणी विभागाचे वृत्तविशेष

आदिवासी विकास खात्याकडे जमातीचे प्रमाणपत्र तपासणीचे काम १९८५ पासून आलेले आहे. हे काम १९८५ पासून संस्था सातत्याने करीत आलेली आहे. या कामासाठी स्वतंत्र समिती नेमलेली आहे. ही समिती वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांचे जमातीचे प्रमाणपत्र तपासणीचे काम करते. शासन सेवेत अनुसूचित जमातीसाठी राखीव असलेल्या पदावर नियुक्तीसाठी महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत शिफारस करण्यात आलेल्या उमेदवाराच्या जमातीच्या प्रमाणपत्राची तपासणी करणे तसेच इतर खात्याकडून व जिल्हा अधिकारी व तहशिलदार यांच्याकडून येणारी प्रकरणे तपासणे इत्यादी कामे ही समिती करते. ऑगस्ट १९८८ ते ऑगस्ट १९८९ या कालावधीत शैक्षणिक महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, इतर खात्यातील, जिल्हाधिकारी आणि तहसिलदार अशी एकूण (३३७५) प्रकरणे या कार्यालयाकडे तपासणीसाठी आली होती. त्यांपैकी (११९८) वैध होती (१३१७) अवैध झाली (४६०) नस्तीबंद व (४००) प्रलंबित झाली आहेत.

सांस्कृतिक कक्ष—मार्च १९८९ ते सप्टेंबर १९८९ या कालावधीत

आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन व कला यांचे जतन व संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने या संस्थेने १९८९–९० या वर्षात आदिवासींच्या जीवनावर दोन रंगीत प्रत्येकी (२०) मिनिटांचे एक असे लघुपट काढण्याचे ठरविले आहे. त्यांपैकी एक लघुपट हा "वारली : एक आदिवासी जमात" व व "नायकडा, थोटी, निहाल अल्पसंख्यांक जमात" या दोन विषयांवर तयार करण्यात येणार आहे.

१९८९–९० या वर्षात गेल्या वर्षाप्रमाणेच आदिवासी जाणीव जागृती सप्ताह माहे डिसेंबर १९८९ किंवा जानेवारी १९९० मध्ये (२००) शासकीय आश्रमशाळांवर आश्रमशाळा केंद्रबिंदू धरून आयोजित करण्यात येणार आहे. या सप्ताहाच्या कालावधीत आश्रमशाळेच्या भोवती असलेल्या वाड्या, पाडे, वस्त्यांतील आदिवासी जनतेला अंधश्रद्धा निर्मूलनाव्यतिरिक्त वन, शिक्षण, शेती, आरोग्य, पशुसंवर्धन, सहकार इत्यादी विविध खात्यामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची माहिती देण्यात येणार आहे.

ग्रंथालय वृत्त

संस्थेच्या कामकाजाला मदत व्हावी या उद्देशाने संस्थचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. ग्रंथालयात मुख्यत्वेकरून मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, गॅझेटिअर आणि संशोधनात्मक अहवाल आहेत. मार्च १९८९ ते सप्टेंबर १९८९ पर्यन्त ग्रंथालयात १४२ ग्रंथांची भर पडली. सप्टेंबर अखेर ग्रंथालयातील ग्रंथसंख्या ८३०० झाली आहे.

संस्था परिचय

महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद

आदिवासी व दलितांच्या समस्यांबाबत संशोधन, चर्चा व प्रकाशन.

कार्यकर्त्यांना शिबिराद्वारे प्रशिक्षण देण्यात येते.

शासकीय, राजकीय व रचनात्मक कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना एकाच व्यासपीठावर आणून त्यांच्यात आदिवासी व दलितांच्या समस्यांबाबत आणि विकासाबाबत सुसंवाद घडवून आणणे, हे या संस्थेचे मुख्य कार्य आहे.

मानव विज्ञान व सामाजिक शास्त्रे यांच्या शिक्षकांना व विचारवंतांना मुख्यत: आदिवासीबाबत अभ्यासकांना एकत्र आणून सुसंवाद व चर्चासत्रे आयोजित केली जातात.

मानव विज्ञानाच्या सर्व शाखांत अध्ययन, संशोधन प्रकाशन

याच उद्देशाने "महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद" स्थापन करण्यात आली आहे. याच उद्देशाने मूर्त स्वरूप म्हणून "**हा का रा**" हे त्रैमासिक सुरू करण्यात आले आहे. परिषदेचे सदस्यत्व स्वीकारून आपणही या कार्यात सहभागी व्हावे.

पत्रव्यवहाराचा पत्ता

प्रा. रा. के. मुटाटकर
सचिव,

महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद,
द्वारा—मानवशास्त्र विभाग,
पुणे विद्यापीठ, पुणे . ७

(मार्च १९८९ ते सप्टेंबर १९८९ पर्यन्त संस्थेने पूर्ण केलेले संशोधन, मूल्यमापन, प्रकल्प/अहवाल)

1. Evaluation study of Land Alienation of Tribals in Maharashtra State.
2. Reports on felling of trees Act.
3. Evaluation report of Fisheries Development and their effect on Tribal life.
4. Evaluation study of Ashram schools run by voluntary agencies in Tribal Sub-Plan area.

1. Evaluation study of Grass Monopoly purchase scheme by Tribal Development Corporation in Maharashtra State.
2. Location of new primary health centre in Tribal Sub-Plan Area of Maharashtra State.
3. Evaluation study of Horticulture Development in selected districts of TSP Areas.
4. Project Plan Report ..... Integrated Tribal Development Project, Kinwat ..... (Nanded district 1990-95).

TRIBAL SUB-PLAN

STATEMENT SHOWING PROVISION & EXPENDITURE INCURRED DURING THE YEAR, 1988-89, 1987-88 & OUTLAY PROPOSED FOR 1989-90

Tribal sub-plan Area and outside Tribal sub-plan Area of Maharashtra State

Sr. No.	Sector	T. S. P & O. T. S. P. Provision and Expenditure for the year, 1988-89.		T. S. P. Provision and Expenditure previous year, 1987-88.		T. S. P. & O. T. S. P. Prosposed outlay for 1989-90
		Budget provision	Expenditure	Budget provision	Expenditure	
1	2	3	4	5	6	7
1	Crop Husbandry	236.64	173.60	164.28	177.92	320.74
2	Land Reforms	13.44	15.58	6.73	3.69	10.51
3	Minor Irrigation	929.72	870.68	1203.60	889.83	1189.92
4	Soil conservation	44.31	41.53	26.05	33.07	30.00
5	Ayacut Development	8.00	8.00	16.00	3.41	11.50
6	Animal Husbandry	143.19	130.84	140.47	109.82	165.47
7	Dairy Development	187.05	144.93	133.27	108.74	201.96
8	Fisheries	57.75	54.55	32.56	29.95	51.63
9	Forest	541.83	535.14	399.32	348.08	680.74
10	D. P. A. P.	75.00	110.60	81.00	156.00	95.50
11	I. R. D. P.	500.00	453.37	509.30	537.84	612.50
12	Co-operation	43.33	41.52	66.90	36.22	32.88
13	Water Development	1699.22	1776.42	1444.37	1688.93	1830.98
14	Power Development	1437.00	1637.39	1000.00	1201.59	1907.55
15	Industries and Minings	287.04	191.02	155.96	88.45	111.69
16	Road and Bridges with (MSRTC)	1986.31	1996.31	1313.50	1056.19	2756.71
17	Port and Herbours	—	—	—	—	—
18	Tourism	—	—	0.25	—	6.00
19	General Education	746.27	718.54	576.30	377.64	1225.34
20	Medical and Public Health	639.00	636.32	1102.89	969.72	840.34
21	Water supply and Sewerages	1133.57	844.17	1046.36	1175.39	1302.05
22	Housing	64.30	22.39	13.25	79.38	71.39
23	Urban Development	50.25	50.25	43.85	45.23	66.36
24	Information and publicity	11.00	9.90	12.72	9.57	37.83
25	Labour and Labour Welfare	123.43	111.74	248.43	78.90	250.35
26	Welfare of B. C.	1378.78	1393.17	1075.40	1072.29	1409.88
27	Nutrition	86.40	86.40	93.39	93.39	63.05
28	Employment Guarantee Scheme	2200.00	2200.00	1900.00	1900.00	2699.93
29	Horticul ure	59.09	21.08	177.60	25.96	44.96
30	Social Forestry	127.27	125.92	161.60	149.39	125.25
31	Food, storage and warehousing	—	—	0.60	0.50	0.10
32	N. R. E. P.	731.50	329.77	192.26	259.49	713.40
33	Technical Education	25.75	26.05	73.74	9.46	63.93
34	Others	—	4.38	—	—	8.97
35	Sports and Youth services	7.89	4.71	12.84	4.37	22.77
36	C. A. D. A.	—	—	6.88	—	—
37	Wardha plan	—	—	—	—	9.00
38	Feltneed programme of district	745.00	745.00	—	—	745.00
39	Special Action plan for Gadchiroli district and selected Area of Chandrapur district.	—	—	—	—	500.00
	Grand Total :	16319.33	15511.27 —	13431.67	12720.41 —	20216.18

Note :—Budget Provision and expenditure for the year 1988-89 as proposed outlay 1989-90 are inclusive of T. S. P. and O. T. S. P.

STATEMENT SHOWING TARGET AND ACHIEVEMENT DURING THE YEAR, 1987–88, 1988–89 AND TARGET FIXED FOR 1989-90

Sr. No.	Sector/Scheme	Item	Units	1987-88 Target	1987-88 Achievement	1988-89 Target	1988-89 Achievement	Target proposed for 1989-90
1	2	3	4	5	6	7	8	9
	(1) CROP HUSBANDRY							
1	Supply of minikits	Beneficiaries	No.	22698	27244	20000	27314	20000
2	Supply of bullock and bullock carts	,,	No.	169	603	668	742	755/736
	(2) HORTICULTURE							
1	Subsidy for development of Horticulture.	,,	No.	400	333	400	362	560
2	Promition of vegitable development	Minikits	No.	5283	4672	1700	4021	4930
	(3) LAND REFORMS							
1	Financial Assistance to the assignees of surplus land subsidy.	Beneficiaries	No.	200	181	550	469	190
2	Financial Assistance to the tribals for restoration of the alienated land.	,,	No.	350	99	172	276	200
3	Financial Assistance to Tribal tenant purchase to pay of purchase price under Tenancy land.	,,	No.	250	101	91	87	100
	(4) SOIL CONSERVATION							
1	Soil conservation works	C. B. Units	No.	800	800	—	—	—
		plantation	Area in Hectare	—	69000	40000	40000	4000
	(5) ANIMAL HUSBANDRY							
1	L. S. Supervisor Trainings	Trainees	No.	16	4	7	4	6
2	Supply of medicines to existing veterinary Insti.	Institution	No.	279	279	284	284	—
3	Supply of Milch animals	Beneficiaries	No.	285	443	475	585	430
4	Supply of Goat units.	,,	No.	138	202	753	710	729
5	Supply of Duck units.	,,	No.	180	295	166	218	216
6	Supply of day old chicks	Units	No.	868	1902	2232	2400	2411
7	Control of foot and mouth diseases.	Doses	No.	137600	136026	127500	127500	124000
8	Gokul Gram schemes.	Area	Hect.	10	9	12	12	—
	(6) AYACUT DEVELOPMENT							
1	Land Development	Area	Hect.	2000	1983	1600	1600	2000
	(7) DAIRY DEVELOPMENT							
1	Training for Adiwasis	Trainees	No.	1200	1365	1600	1535	1655
2	Supply one year old high progency buffaloes calves.	Beneficiaries	No.	1556	1138	1600 (400)	1050	1077
3	Supply of Dry pregnant buffaloes calves.	,,	No.	600	597	900 (300)	708	356
4	Fodder Development	Plot	No.	600	691	900 (300)	850	1030
5	Transport cost of feeding cost. (Dry pregnant buffaloes)	Beneficiaries	No.	600	528	900 (300)	587	931
6	Govt. Milk schemes	Functioning	No.	10	9	10	9	10
	(8) FISHERIES							
1	Fish forming in impounded water	Fish production	in Tones	4705	4663	4705	4500	4500
2	Establishment of fish seed production centres.	form function	No.	8	9	7	7	7
	(9) FOREST							
1	Supply of Bicycles to Adiwasis forest labourers.	Beneficiaries	No.	352	257	—	—	—

Sr. No. 1	Sector/Scheme 2	Item 3	Units 4	1987-88 Target 5	1987-88 Achievement 6	1988-89 Target 7	1988-89 Achievement 8	Target posed for 1989-90 9
2	Supply of Bullock carts and Bulloek pairs.	Beneficiaries	No.	191	92	—	—	85
3	Supply logging equipment	,,	No.	1255	1685	—	—	32
4	Raising of Nurseries seeding through Adiwasi.	,,	No.	293	151	—	—	2
	(10) SOCIAL FORESTRY :—							
1	Maharashtra Social forestry project	Area	No. in Hect	649	632	638	638	638
		Premansoon work.	Hect.	1975	71	144	144	144
		F. Y. O.	Hect.	2561	2248	3202	3202	—
		S. Y. O.	Hect.	944	914	2231	2231	
		F. Y. O.	Hect.	1373	1373	2156	2156	—
		F. Y. O.	Hect.	769	769	769	769	—
		Seedling	No. in lacs	14.77	14.77	14.77	14.77	—
	(11) DROUGHT PRONE AREA PROGRAMME :							
1.	D. P. A. P. No. of Blocks.	Functioning	No.	2	2	2	2	2
	(12) INTEGRATED RURAL DEVELOPMENT PROGRAMME							
1	I. R. D. P. Programme shcemes	Blocks covered wholly	No.	19	19	19	19	13
		Beneficiaries	No.	28000	45687	42000	43153	43569
	(13) CO-OPERATION							
1	Seven year interest free for purchase of shares	Beneficiaries	No.	23533	17498	12930	12930	13770
2	Bad debts reserves	Societies	No.	98	56	65	65	43
3	Interest subsidy to tribals	Beneficiaries	No.	1375	1247	1895 (200)	1895	15147
4	Godown amenities.	Societies	No.	—	—	—	—	—
5	Staff quarters.	Quarters	No.	100	266	4	4	4
6	Sugar factories.	Members	No.	463	647	850	924	253
7	No. of Adiwasis co-operative society functioning.	Societies.	No.	275	275	275	275	275
	(14) MAJOR AND MEDIUM PROJECTS							
1	Major Projects.	Projects.	No.	5	5	5	5	5
2	Medium Projects.	Project	No.	21	21	22	22	23
	(15) POWER DEVELOPMENT							
1	Rural Electrification Programme.	Villages Electrified.	No.	37	50	250	708	250
		E. M. PUMPS	No.	775	1275	2000	5677	2000
	(16) INDUSTRY AND MININGS							
1	Purchase of shares of Co-op. spining mills.	Members	No.	1000	500	250	250	500
2	Black level villages Artisans. Multipurpose. co-operative societies.	Societies	No.	—	17	23	23	18
	(17) ROADS AND BRIDGES :—							
1	New construction.	Length Bridges.	K. M.	205	154	200	200	—
2	Construction of Bridges and Culverts.	Bridges	No	12	11	11	11	—
		C. S. works.	No.	90	48	48	48	—

1Sr. No. 1	Sector/Scheme 2	Item 3	Units 4	1987-88 Target 5	1987-88 Achievement 6	1988-89 Target 7	1988-89 Achievement 8	Target proposed for 1989-90 9
(18)	**GENERAL EDUCATION**							
1	Primary schools	Functioning	No.	—	6606	—	6820	—
2	Secondary Schools	,,	No.	—	357	357	357	—
3	Book Banks in primary schools	Students	No.	178000	178000	95181	95181	125000
4	Book Banks in Secondary schools	,,	No.	24000	24000	10300	10300	55000
5	Stipend to tribal students.	,,	No.	17000	9000	5600	5600	26924
6	Special facilities to S. C. S. T. students.	,,	No.	22000	26000	40000	40000	53740
7	Incomplete construction work of schools.	Works.	Rooms	142	101	52	52	200
8	Appointment of teachers in schoolless villages.	Teachers	No.	800	800	547	1011	1038
(19)	**HEALTH SERVICES**							
1	Primary Health Centres.	Functioning	No.	287	237	287	237	237
2	Sub-Centres.	,,	No.	—	1593	—	1593	—
3	Rural Hospital	,,	No.	—	47	—	47	47
(20)	**SEWARAGE AND WATER SUPPLY**							
1	Well construction- Simple Measures	wells	No.	92	60	22	22	22
2	Piped water supply	Schemes	No.	249	249	160	160	160
3	Boaring operations of G. S. D. A.	Bores	No.	579	603	160	160	160
(21)	**HOUSING**							
1	Huts under R. L. E. G. P.	Beneficiaries	No.	2357	1667	1100	2511	—
(22)	**INFORMATION AND PUBLICITY**							
1	Publicity Cells.	Cells	No.	—	18	—	18	—
2	T. V. Sets.	Sets.	No.	80	94	70	70	380
(23)	**URBAN DEVELOPMENT :—**							
1	Municipal Councils assisted.	Municipal council	No.	7	7	7	7	7
(24)	**LABOUR AND LABOUR WELFARE**							
1	Craftsman Training	No./Ceats	No.	14/2316	14/2316	14.2150	14 2150	—
2	V. E. Guidance *cum* centres.	Centres	Student	300	288	289	300	300
(25)	**WELFARE OF B. C. :—**							
1	Ashram Schools	Functioning	No.	—	431	—	455	—
2	Distribution of pump sets.	Beneficaries	No.	781	1412	876	2104	879
3	Supply of oil Engines.	,,	No.	100	313	130	422	180
4	Grants of tuition fees	,,	No.	1160	1617	2070 (1350)	2070	2800
5	Award of Scholarship	,,	No.	—	—	—	—	—
6	Scholarship to student in I. T. Is.	,,	No.	108	108	925 (650)	925	441
7	Supply of mengolary tiles.	,,	No.	1160	450	1752	2523	3646
(26)	**NUTRRN** : 1. I. C. D. S.	Centres	No.	—	39	—	40	—
	2. I. C. D. S.	Beneficiaries	No.	40561	46987	234000	232000	232000

NOTE : —Figures in brackets relate to outside tribal sub-plan.

सांख्यिकी माहिती

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींमधील मुख्य कामगारांची व्यवसायानुसार लोकसंख्या व त्यांचे प्रमाण

(१९८१ च्या जनगणनेनुसार)

अ. क्र.	व्यवसाय	लोकसंख्या (आकडे लाखांत)	आदिवासी लोकसंख्येशी व मुख्य कामगारांशी शेकडा प्रमाण
१	२	३	४
१	आदिवासी लोकसंख्या	५७.७२	१००.००
	(अ) मुख्य कामगार	२७.७५	४८.०८
	(ब) इतर	२९.९७	५१.९२
२	एकूण मुख्य कामगार	२७.७५	१००.००
३	शेतकरी	१०.९३	३९.३९
४	शेतमजूर	१२.५१	४५.०८
१	इतर कामगार	४.३१	१५.५३
	(अ) पशुसंवर्धन शिकार	०.८९	३.२१
	(ब) खाणकाम	०.०८	०.२९
	(क) घरगुती उद्योगधंदे	१.२६	४.५४
	(ड) बांधकाम	०.३७	१.३३
	(इ) व्यापार उद्योग वाणिज्य	०.४६	१.६६
	(फ) वाहतूक	०.३१	१.१२
	(ग) इतर सेवा	०.९४	३.३८

महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय आदिवासी लोकसंख्या, मुख्य कामगार, शेतकरी, शेतमजूर व इतर व्यवसाय करणाऱ्या कामगारांची संख्या व त्यांचे शेकडा प्रमाण [१९८१ चे जनगणनेनुसार]

(लोकसंख्या लाखात)

अ. नं.	जिल्हा	एकूण	मुख्य कामगार			
			एकूण	शेतकरी	शेतमजूर	इतर व्यावसायिक
१	२	३	४	५	६	७
	महाराष्ट्र राज्य	५७.७२	२७.७५ (१००.००)	१०.९३ (३९.३९)	१२.५१ (४५.०८)	४.३१ (१५.५३)
१	बृहन्मुंबई	०.८४	०.०५ (१००.००)	०.०० —	०.०० —	०.०५ (१००.००)
२	ठाणे	७.२९	१.४९ (१००.००)	०.८२ (५५.०४)	०.५५ (२९.५४)	०.१२ (१५.४२)
३	रायगड	१.९०	०.३३ (१००.००)	०.०८ (२४.२५)	०.१५ (४५.४६)	०.१० (३०.२९)
४	रत्नागिरी व	०.३२	०.०६	०.००	०.०१	०.०५
५	सिंधुदुर्ग		(१००.००)	—	(१६.६७)	(८३.३३)
६	नाशिक	७.०२	१.५० (१००.००)	०.६१ (४०.६७)	०.८४ (५६.००)	०.०५ (३.३३)
७	धुळे	८.३१	१.३९ (१००.००)	०.३७ (२६.६२)	०.९७ (६९.७९)	०.०२ (३.५९)
८	जळगाव	२.१६	०.४५ (१००.००)	०.०६ (१३.५४)	०.३७ (८२.२३)	०.०२ (४.०२)
९	अहमदनगर	१.८८	०.४० (१००.००)	०.११ (४५.००)	०.२० (५०.००)	०.०९ (५.००)
१०	पुणे	१.५९	०.२४ (१००.००)	०.१५ (६२.५०)	०.०८ (३३.३४)	०.०१ (४.१६)
११	सातारा	०.१३	०.०२ (१००.००)	०.०० —	०.०१ (५०.००)	०.०१ (५०.००)
१२	सांगली	०.१६	०.०१ (१००.००)	०.०० —	०.०१ (१००.००)	— —
१३	सोलापूर	०.५२	०.०५ (१००.००)	०.०१ (२०.००)	०.०४ (८०.००)	— —
१४	कोल्हापूर	०.२७	०.०३ (१००.००)	०.०१ (३३.३४)	०.०१ (३३.३४)	०.०१ (३३.३२)
१५	औरंगाबाद व	०.७६	०.१५	०.०३	०.११	०.१
१६	जालना		(१००.००)	(२०.००)	(७३.३४)	(६.६६)
१७	परभणी	०.७९	०.१८ (१००.००)	०.०६ (३३.३४)	०.११ (६१.१२)	०.०१ (५.५४)

(लोकसंख्या लाखात)

अ. नं.	जिल्हा	एकूण	मुख्य कामगार			
			एकूण	शेतकरी	शेतमजूर	इतर व्यावसायिक
१	२	३	४	५	६	७
१८	बीड	०.१३	०.०२ (१००.००)	०.०० —	०.०२ (१००.००)	— —
१९	नांदेड	१.७१	०.३२ (१००.००)	०.११ (३४.३८)	०.२० (६२.५०)	०.०१ (३.१२)
२०	उस्मानाबाद व	०.५२	०.०७	०.०२	०.०५	—
२१	लातूर		(१००.००)	(२८.५८)	(७१.४२)	—
२२	बुलढाणा	०.६६	०.१६ (१००.००)	०.०५ (३१.२५)	०.११ (६८.७५)	— —
२३	अकोला	१.१५	०.२६ (१००.००)	०.०६ (२३.०८)	०.१९ (७३.०८)	०.०१ (३.८४)
२४	अमरावती	२.४२	०.४७ (१००.००)	०.१३ (२७.६६)	०.३२ (६८.०९)	०.०२ (४.२५)
२५	यवतमाळ	३.७०	०.८९ (१००.००)	०.१६ (१७.९८)	०.७१ (७९.७८)	०.०२ (२.२४)
२६	वर्धा	१.४२	०.३१ (१००.००)	०.०४ (११.९१)	०.२५ (८०.६५)	०.०२ (७.४४)
२७	नागपूर	३.५३	०.४९ (१००.००)	०.०७ (१४.२८)	०.२७ (५५.१०)	०.१५ (३०.६२)
२८	भंडारा	२.९८	०.६४ (१००.००)	०.२१ (४३.७५)	०.२५ (३९.०६)	०.१८ (१७.१९)
२९	चंद्रपूर व	२.५०	१.०३	०.४७	०.४८	०.०८
३०	गडचिरोली		(१००.००)	(४५.६३)	(४६.६०)	(७.७७)

टीप.—कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.

आदिवासींना खावटी कर्ज देणे या योजनेखाली आदिवासींच्या खावटी कर्जाच्या येणे रकमा निर्लेखित करणे

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्र. टीडीसी १०८८/(५७४) का. ३
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई-४०० ०३२

दिनांक १ मार्च १९८९

प्रस्तावना :—महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) अधिनियम, १९७६, अन्वये जनजाती क्षेत्रातील आदिवासींची सावकार व व्यापारी ज्या पद्धतीने पिळवणूक करीत होते त्या पालेमोड सावकारी पद्धतीवर बंदी घालण्यात आली. ही योजना बंद केल्यामुळे आदिवासींना कर्ज मिळणे सुलभ व्हावे या हेतूने पर्यायी व्यवस्था म्हणून राज्य शासनाने शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग, क्रमांक टीएसपी /१०७८/२००५५/डी-चोसीस (दोन), दिनांक १७ जून १९७८ अन्वये आदिवासींना खावटी कर्ज देण्याची योजना मंजूर केली व ही योजना राबविण्याकरिता महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळास प्रमुख अभिकर्ता म्हणून नेमले. तसेच या योजनेच्या प्रयोजनाकरिता आदिवासी विकास महामंडळाकडे रुपये ३ कोटींचा फिरता निधीसुद्धा निर्माण करण्यात आला. या योजनेखाली हंगामासाठी सीमांकित आदिवासी शेतकऱ्यांच्या कुटुंबांना प्रत्येकी रुपये २५० व भूमिहीन आदिवासी शेतमजुरांना प्रत्येक कुटुंबामागे रुपये १००, तसेच शासन व इतर संस्थांच्या कर्जाच्या बाकीदारांना रुपये १२५ या प्रमाणात रुपये ७.५ टक्के व्याजाच्या दराने खावटी कर्ज दिले जाते. माहे जून १९८८ अखेर रुपये ४.७० कोटी एवढ्या रकमेचे कर्ज वाटप झाले, त्यापैकी माहे सप्टेंबर १९८८ पर्यन्त रुपये २.२३ कोटी एवढी वसुली झाली. आदिवासींना आत्यंतिक गरिबीच्या परिस्थितीमुळे त्यांच्याकडून येणे असलेल्या रकमांची परतफेड करण्याच्या परिस्थितीत नसल्यामुळे परिणामतः ते थकबाकीदार ठरल्यामुळे एकात्मीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रम तसेच शासनाच्या इतर कार्यक्रमाखाली सहाय्य मिळण्यास ते पात्र ठरत नाहीत. म्हणून शासनाने खावटी कर्ज योजनेखाली आदिवासींकडे थकित असलेल्या रुपये २.४७ कोटी कर्जाची वसुली माफ करण्याचा निर्णय घतला आहे.

निर्णय :—आदिवासींना खावटी कर्ज देणे या योजनेखाली आदिवासी शेतकरी व भूमिहीन आदिवासी शेतमजुरांना उपरोक्त रु. ३ कोटीच्या फिरत्या निधीतून माहे जून १९८८ पर्यंत मंजूर केलेल्या खावटी कर्जापैकी दिनांक ३० सप्टेंबर १९८८ पर्यंत थकित असलेली रु. २.४७ कोटी एवढी कर्जाची रक्कम निर्लेखित करण्यास शासन मंजुरी देत आहे.

ही कर्जमाफीची रक्कम आदिवासी विकास महामंडळाते संबंधित कर्ज बाकीदाराकडून वसूल करू नये. तसेच संबंधित लाभार्थींना, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा व महसूल अधिकाऱ्यांना यासंबंधात महामंडळाने कळवावे.

हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या सहमतीने व त्या विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्र. सीआर २५५/व्यय-११, दिनांक २७ फेब्रुवारी १९८९ अन्वये निर्गमित झाला आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांचे आदेशानुसार व नावाने,

आदिवासींसाठी राबविण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक/कौटुंबिक लाभाच्या योजनांचा लाभ देताना घ्यावयाची काळजी

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन परिपत्रक क्र. पीसीआर-१०९९/९२/प्र. क्र. ६१-८८/का. १६
मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२

दिनांक २१ ऑगस्ट १९८९

परिपत्रक

आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींसाठी योजना आखण्याच्या संदर्भात शासनाने नेमलेल्या निवड समितीने अशी शिफारस केली आहे की, आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींना वैयक्तिक/कौटुंबिक लाभाच्या योजनांचा फायदा देतेवेळी सदर आदिवासी हे खरे आदिवासी आहेत याची खात्री करून त्यांचे फायदे उपलब्ध करून देण्यात यावेत आणि कार्यक्रम राबविणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी याबाबत विशेष दक्षता घ्यावी. निवड समितीची वरील शिफारस लक्षात घेऊन शासन आता असे आदेश देत आहे की, आदिवासी उपयोजना क्षेत्र तसेच आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींसाठी शासन ज्या वैयक्तिक/कौटुंबिक लाभाच्या योजना राबवीत आहे, त्याचा फायदा देताना लाभधारक हा खरा आदिवासी आहे याची खातरजमा करून घेण्यात यावी. त्या संदर्भात काही अडचण असल्यास संबंधित योजनेच्या अंमलबजावणी अधिकाऱ्यांनी संबंधित जिल्ह्यातील आदिवासी विकास विभागाचे प्रकल्प अधिकारी / आदिवासी विकास अधिकारी यांचेकडून आदिवासी लाभधारकाची यादी मंजूर करून घ्यावी व तशी मंजुरी मिळाल्यावरच संबंधितांना लाभ देणेत यावा. लाभधारकांची यादी मंजूर संबंधित प्रकल्प अधिकारी / आदिवासी विकास अधिकारी यांचेकडून मंजूर करून न घेताच देणेत आलेली आर्थिक मदत संबंधित अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर त्याची जबाबदारी टाकली जाईल. कोणत्याही परिस्थितीत आदिवासींसाठी दिले जाणारे फायदे बिगर आदिवासींना दिले जाणार नाहीत याबाबत काळजी घ्यावी.

२. सर्व मंत्रालयीन विभागांना विनंती करण्यात येते की, त्यांनी वरील आदेश त्यांच्या आधिपत्याखालील सर्व अंमलबजावणी अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आणावेत.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

रा. बा. जठार,
अवर सचिव.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for Contributors

The normal length of an article should be between 1,500 to 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type wri ten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the Contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Sketch on front page :

Shri. P. T. LONKAR

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(*See* Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

2 *Periodicity of publication.* Bi-Annual.

3. *Printer's name* .. Manager, Yeravda Prison Press, Pune 411 006.

Nationality .. Indian

Address .. Yeravda Prison Press, Pune 411 006.

4. *Publisher's name* .. G. M. GARE

Nationality .. Indian

Address .. 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

5. *Editor's name* .. G. M. GARE

Nationality .. Indian

Address .. 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE

(Signature of Publisher)

Dated 1st September 1989.

Price Rs. 4-00